

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KÖTÜLÜK PROBLEMİ VE ŞEYTAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. HULUSİ ARSLAN**

**Hazırlayan
BUŞRA KÖSE**

Malatya 2024

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

KÖTÜLÜK PROBLEMİ VE ŞEYTAN

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

BUŞRA KÖSE

Tez Danışmanı

Prof. Dr. HULUSİ ARSLAN

MALATYA-2024

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Hulusi Arslan danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Kötülük Problemi ve Şeytan” adlı bu çalışmamın bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserleri hem metin içerisinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterdiğimi belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Buşra KÖSE

Malatya-2024

ÖNSÖZ

Kötülük problemi, insanlık tarihinde birçok dini ve felsefi görüşü farklı şekillerde etkilemiş olup her coğrafyada ve her nesilde farklı anlaşılmıştır. Herhangi bir dine mensup olup olmamasına bakılmaksızın her insanın kötü olarak nitelendirebileceği olaylarda Tanrı-insan ilişkisi sorgulanmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan kötülük problemi, dünyadaki kötülüklerle Tanrı'nın bilgisi, gücü ve adaletiyle bağdaşmadığı temel tezi üzerine kuruludur. Tanrı her şeyi biliyor ve her şeye güç yetiriyorsa kötülüğün meydana çıkmasını engellemesi gerekir, Tanrı merhametli ise kendi yarattığı kullarına bela yağdırmaması gerekir veya kendini savunamayan küçük çocukların tecavüze, işkenceye maruz kalmasına izin vermemesi gerekir. Zira tüm bunlar olurken Tanrı'nın ne yaptığı, tüm bu olanlara izin verdiği ya da kötülüğü bilerek istediği gibi düşünceler akıllara gelmektedir. Bununla birlikte Tanrı'nın gücünün tüm bunlara engel olamadığı düşüncesi de zihinleri kurcalamaktadır. Bu noktada insanları kötülüğe teşvik eden Şeytan'ın varlığı da bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira ilahi kaynaklı kutsal kitaplarda Tanrı, Şeytan'ı yaratmış ve kıyamete kadar da kötülüğü yayması için ona mühlet vermiştir.

Bu çalışmada Şeytan ve kötülük arasındaki ilişki, kötülük problemi açısından incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın, dini düşüncede kötülüğün kaynağı olarak görülen Şeytan'ın rolünü ve ilahi adalet açısından onun yaratılış hikmetini konu edinmesi açısından önemlidir. Şeytan hakkında yapılan bazı araştırmalar bulunmaktadır. Bizim çalışmamız ise Şeytan konusunun kötülük problemi açısından incelenmesi hususunda özgün sayılabilir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “kötülük probleminin kelâm alanında neyi ihtiva ettiğine, kelâm âlimlerinin kötülük problemi hakkındaki görüşlerine ve tanımlamalarına, filozofların kötülük problemi hakkındaki görüşlerine” yer verilmiştir. İkinci bölümde “kutsal kitaplarda ahlâkî kötülüğün kaynağı olarak Şeytan hakkında araştırmalar yapılmış, Şeytan ile İblîs arasındaki fark, Şeytan'ın isyanı, Şeytan'ın lanetlenmiş olması ve onun üstlenmiş olduğu kötülük misyonu ile alakalı bilgiler” yer almıştır. Üçüncü bölümde “İlâhî adâlet ve hikmet perspektifinden Şeytan'ın varlığı” tartışılmış olup, O'nun imtihan, bilinmezlik ve özgür irade açısından ne değer kaydettiğine dair görüşlere yer verilmiştir.

Tez yazma sürecim boyunca desteğini hiçbir koşulda eksik etmeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Hulusi ARSLAN'A teşekkürü borç bilirim. Ders sürecinde fikirlerinden istifade ettiğim kıymetli Doç. Dr. Mustafa BOZKURT hocama ve lisans sürecimden bu yana Kelâm alanına ilgi duymama vesile olan saygıdeğer Prof. Dr. Abdunnasır SÜT hocama teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca bu süreçte her koşulda maddi-manevî desteğini ve emeğini esirgemeyen kıymetli eşim Mesut Köse'ye, ilim öğrenmem için ömürlerini adayan saygıdeğer babam Ahmet İslamoğlu'na ve değerli annem Pakize İslamoğlu'na teşekkür ederim.

Buşra KÖSE 2024

ÖZET

Kelâm ilmi, İslâm itikadının başlıca önemli meseleleri ile ilgilenen müstakil bir ilimdir. Bu araştırmanın konusu olan kötülük problemi ve Şeytan'da bu temel meselelerden biridir. Kelâm ilminde insanın yapmış olduğu kötülükleri Tanrı'ya isnat edenler bulunduğu gibi Tanrı'yı her türlü kötü eylemden tenzih edenler de mevcuttur. Dünyada doğadan kaynaklanan kötülükler olduğu gibi insan iradesinden kaynaklanan ahlâkî kötülükler de vardır. Şeytan'ın sürekli olarak insanı kötülüğe teşvik etmesi ahlâkî kötülük problemi bağlamında bir sorun olarak zihinleri meşgul etmektedir. Her çağda ve her dine hatta Şeytan'ın Tanrı olarak kabul edildiği Satanizm akımında dahi Şeytan, kötü karakter olarak karşımıza çıkmakta ve insanı aldatan, saptıran, yoldan çıkaran gibi sıfatlarla sembolize edilmektedir. Şeytan'ın kötülük problemi ile birlikte ele alındığı bu çalışmada Şeytan'ın semâvî dinlerdeki üstlenmiş olduğu kötülük misyonu ve kötülük problemi içerisinde onun kötülüğünün ne derece kötülük sayıldığı incelenmiştir. Araştırmada Kelâm âlimleri, filozoflar ve farklı mezhep inancına sahip olan ulemanın tefsirlerinden faydalanarak, Şeytan'ın mahiyeti ve yaratılışındaki hikmetler ilahi adalet ve özgür irade çerçevesinde tahlil edilmiştir. Aynı zamanda Semâvî kitapların araştırılması neticesinde elde edilen bulgular, bize Şeytan'ın Adem'den bu yana değiştirilmeden fakat geliştirilerek iletildiğini de göstermiştir. Bu çalışma Şeytan'ın varlığı, kötülüğü, insanın kötülük karşısındaki tutumları ve imtihanı açısından ulaşılabilecek yorumları içermektedir. Araştırmada Şeytan'ın, düşünce tarihi boyunca kötülüğün sembolü olarak görüldüğü fakat buna karşılık insanın ona karşı kendini savunma imkânına sahip kılındığı tespit edilmiş bu sebeple de Şeytan'ın varlığının Allah'ın adalet ve hikmeti açısından bir problem doğurmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kötülük, Şeytan, Hikmet, İrâde, Kelâm, Teodise

ABSTRACT

The science of Kalam is an independent science that deals with the main important issues of the Islamic faith. The problem of evil and Satan, which is the subject of this research, is one of these basic issues. In the Kalam, there are those who attribute the evil done by humans to God, and there are also those who exonerate God from all kinds of evil deeds. Just as there are evils in the world arising from nature, there are also moral evils arising from human will. Satan's constant encouragement of people to evil occupies minds as a problem in the context of the problem of moral evil. In every age and in every religion, even in the Satanism movement where Satan is accepted as God, Satan appears as an evil character and is symbolized with adjectives such as deceiving, misleading, and leading people astray. In this study, where Satan is discussed together with the problem of evil, the evil mission undertaken by Satan in the heavenly religions and the extent to which his evil is considered evil within the problem of evil are examined. In the research, the nature of Satan and the wisdom in his creation were analyzed within the framework of divine justice and free will, by benefiting from the interpretations of Kalam scholars, philosophers and ulema of different sects. At the same time, the findings obtained as a result of researching the Heavenly books have also shown that Satan has been transmitted to us unchanged but developed since Adam. This study includes possible interpretations in terms of the existence of Satan, his evil, man's attitudes towards evil and his test. In the research, it was determined that Satan was seen as the source of evil throughout the history of thought, but humans were given the opportunity to defend themselves against him, and therefore it was concluded that the existence of Satan does not pose a problem in terms of God's justice and wisdom.

Key words: Evil, Satan, Wisdom, Freewill, Kalam, Theodicy.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	4
2. Araştırmanın Yöntemi.....	4
3. Araştırmanın Kaynakları.....	5
4. Araştırmanın Sınırlılıkları	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖTÜLÜK PROBLEMİ

1.1. Kötülük Kavramı	6
1.2. Kötülük Problemi ve Türleri.....	6
1.2.1. Metafizik Kötülük	8
1.2.2. Doğal / Tabii Kötülük.....	18
1.2.3. Ahlâkî Kötülük	22

İKİNCİ BÖLÜM

KUTSAL KİTAPLARDA AHLÂKİ KÖTÜLÜĞÜN KAYNAĞI OLARAK ŞEYTAN

2.1. Şeytan Kavramı	27
2.2. Kutsal Kitaplarda Şeytan ve Kötülük	28
2.2.1. Eski Ahit'te Şeytan	28

2.2.2. Yeni Ahit'te Şeytan.....	33
2.3.3. Kur'an'da Şeytan	39
2.3.3.1. Şeytan'ın Allah'a İsyan Edişı.....	42
2.3.3.2. Şeytan'ın Lanetlenmesi ve Kovulması	44
2.3.3.3. Şeytan'a Kıyamete Kadar İzin Verilmesi.....	45
2.3.3.4. Şeytan'ın Üstlendiğı Kötülük Misyonu	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLAHİ ADALET VE HİKMET AÇISINDAN ŞEYTAN'IN VARLIĞI

3.1. Bilinmezlik ve Sorgulanamazlık Savunusu.....	61
3.2. İmtihan Savunusu	65
3.3. Özgür İrade Savunusu	70
3.4. Zayıflık Savunusu.....	75
SONUÇ	79
KAYNAKÇA.....	83

KISALTMALAR

b. : bin, ibn (oğlu)

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

Hız. : Hazret

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

s. : Sayfa

s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Ter. : Tercüme Eden

Thk. : Tahkik Eden

vb. : ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

vs. : vesaire

GİRİŞ

Kötülük problemi, Kelâm ilmi alanında geniş yer tutmaktadır. Bunun sebebi tarihin başlangıcından bu yana insanlar Tanrı'ya inananlar ve inanmayanlar olarak ayrılmış ve her iki tarafta birbiriyle mücadelesini günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Tanrı'ya inanmayanlar evren hakkındaki yorumlarında ne kadar güçlkle karşılaşmış ise de Tanrı'ya inananlar da inançlarını kapsayan bazı problemleri açıklamakta güçlük çekmişlerdir. Fıtratı bakımından meraklı olan insanoğlu kendisini ve evreni daima sorgulamış ve zihnini kurcalayan sorulara cevap bulmaya çalışmıştır. Tanrı'nın varlığının tartışma konusu olan eksende temel problem olmaya aday “Kötülük Problemi” bariz bir şekilde varlığını korumaktadır.

Kötülük problemi, dünyadaki kötülüklerin, iyi ve kullarına karşı merhameti sonsuz olan, adâlet sahibi bir Tanrı tasavvuru ile nasıl bağdaştırılacağı hususunda akıllarda soru işareti oluşturmaktadır. İlahiyat alanının en ciddi problemlerinden biri sayılan kötülük problemi, ateistlerin de fikirlerini ve ideolojilerini yaslandığı en sağlam dayanaklardan biridir.¹ Çünkü onların tezi; Tanrı varsa ve her şeyden haberdar ise kötülüğün kaynağını bilecek, kadir ise kötülüğün meydana gelmesine engel olacak ve böylece kötülük problemi ortadan kalkacaktır. Kısacası ateistlerin geliştirdikleri argümana göre Tanrı varsa kötülük olamaz, kötülük varsa Tanrı olamaz.²

Kötülük problemini inkâr etmek, çekilen acıları yok saymak demektir. Oysaki kötülük bizatihi zarar verir, yıktığını yeniden yapmaz, kestiğini onarmaz, parçaladığını birleştirmmez. Buna rağmen kötülüğün bulunmadığı iddiasından her acı veren olayın kötülük sayılması hususunda çok farklı yaklaşımların ortaya atıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak kötülüğün tanımları farklı şekillerde yapılmıştır. Tanımlama yapan her bir düşünürün ahlâk öğretisinin farklı olduğu bilindiğinde hiçbir tanımın amaçsız ve safsata olmadığı anlaşılır. Nitekim mutluluğu iyi olarak tanımlayan bir filozof için kötülük mutsuzluk ve mutsuz olmaya sebep olan şeydir denilebilir. Bütün eylemlerin iyi olmasının ölçütü “haz” olmalıdır diyen bir filozof için ise mutlak kötülük olgusu elem olacaktır. Fakat bu yargıların tamamen kötülük meselesini çözdüğü ve geçerli yargılar

¹ Lütfullah Cebeci, *Kur'an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021), 8.

² Hulusi Arslan, *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh Problemi)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021), 17.

olduğu kabul edilemez. Çünkü meydana gelen her mutsuzluk kötülük içermediği gibi her acı da kötülük içermez.³

Bununla birlikte Şeytan insanlık tarihinin başlangıcından itibaren her dinde ve toplumda yer edinmiş bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kötülük meselesi ile birlikte ele aldığımız Şeytan ve yaratılışı ile ilgili bu çalışmada Şeytan'ın mahiyeti, yaratılışı, gücü, etkisi, onu anlama, tasvir etme konularına İslâm dini ile birlikte diğer semâvî dinlerde de yer verilmiştir. Şeytan'ın Kur'an-ı Kerim'de kendi kibri yüzünden kendisini aşağı konuma düşürdüğü, fakat bu durumdan Tanrı'yı mesul tutarak insana ebedi bir düşmanlık beslediği vurgulanır.⁴ Dinimizce Şeytan, Allah'ın rakibi olarak görülmemiştir, bilakis o insanı kendisine rakip olarak görmüş ve düşman olmuştur. Şeytan'ı tanıdığımız ve onun hikâyesinin başladığı ilk yer Kur'an'da bize bildirildiği üzere Rabbinin emrine asi olması ve bu sebeple cennetten kovulmasıdır.⁵ İblîs'in bu sahneden sonraki safı, kötülük olmuştur.⁶ Artık o insanları aldatmak ve Rabb'lerinin yoluna gitmelerine engel olmak için her türlü kötülüğü kullanacak ve ordusuna askerler katacaktır. Kendisi de kıyamete kadar verilen mühlet içerisinde bu kötülükleri yapmak için Rabbine söz vermiştir.⁷ Şeytandan ve onun vesveselerinden kurtulmak için Allah'a sığınmak ve daima nefsi terbiye etmek elzemdir. Çünkü Şeytandan bir an uzaklaşmak mümkün olabilmekle birlikte ondan ömür boyu uzak kalabilmek mümkün değildir, çünkü o verdiği sözü tutmak için kıyamete kadar canhıraş bir şekilde çalışacaktır. Bunun için düşmanımızı iyi tanıyıp, ondan korunma yollarını bulup, uygulamamız gerekmektedir. Allah insanın en büyük düşmanı olan Şeytan'ı diğer dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de tanıtmış ve ondan korunmak için nasıl davranmamız gerektiğini bize bildirmiştir.⁸

Kötülük problemi çerçevesinde ele aldığımız Şeytan kavramının insanlığın başlangıcından bu yana, tüm dinlerde müşahhas bir varlık olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu bilgi sadece bildiğimiz dinler çerçevesinde doğrudur. Kendisine tapılması gerektiğini düşünen insan şeytanlarının oluşturduğu Satanizm hareketi,

³ Jeffrey Burton Russell, *Şeytan-Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük Algıları*, çev. Elif Çelik (Ankara: Panama Yayıncılık, 2022), 11-20.

⁴ A'râf, 7/16.

⁵ Bakara, 2/30.

⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, ed. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/432.

⁷ A'râf, 7/14-15.

⁸ Nas, 114/1-6.

Şeytan'ın insanların arasında ne denli zehirli kökler saldığını da göstermektedir. Şeytan'ın hâkimiyet kurduğu ve onu Tanrı olarak kabul eden bu insanlar, Şeytan'ın yolunda ve onun emirleriyle ilerleyerek tüm kötülükleri uygulamaktadırlar. Bu akıma mensup olanlar Şeytan'ın kötü olduğunu kabul etmekte ve yaptıkları, uyguladıkları tüm ayinlerin kötülükle bir bütün olduğunu vurgulamaktadırlar. Yeryüzünde kötülüğün hâkim olmasını isteyen bu hareket aslında Şeytanla ilgili birçok ipucu vermektedir.⁹

Bu konuyu araştırmamızın sebebi Şeytan'ın insan üzerindeki etkisi hakkında oluşan merak, soru ve şüpheleri açıklığa kavuşturma arzusu yanında onun varlığını Kelâm ilminde bir sorun olan kötülük problemi açısından ele almaktır. Elbette bu konuda yapılan çalışmalar mevcuttur. Ancak konuyu kötülük problemi bağlamında ele alan çalışmalar sınırlıdır. Bu sebeple biz de Şeytan'ın varlığını kötülük problemi bağlamında incelemeye gayret ettik.

⁹ Ahmet Güç, *Satanizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 50.

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Araştırmanın konusu kötülük problemi bağlamında Şeytan'ın varlığını incelemektir. Kötülük probleminin aktüel bir sorun olarak devam etmesi, insanların bu konu hakkında her çağda tartışıyor olması ve meseleye henüz nihai anlamda nokta konulamamış olması bizi bu konuyu Şeytan ile bütünleşik bir formda ele alarak çalışmaya sevk etmiştir. Problemin diğer dinlerde ve Felsefe alanında ki tanımlamaları belirlenip konu Şeytan ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın “Birinci Bölüm”ü Kötülük Probleminin kavramı, sözlük ve terim anlamları, tarihçesi, Kelâm ve Felsefe alanında tasavvurunu belirleme çabasını içermektedir. Çalışmanın “İkinci Bölüm”ünü Kutsal Kitaplar’da Ahlâkî Kötülüğün Kaynağı Olarak Şeytan oluşturmaktadır. Bu başlık altında Şeytan kavramı incelenmiş olup, Kutsal Kitaplar’da Şeytan’ın kötülükle ilintisi, ona verilen isimler, Allah’a asi oluşu, üstlenmiş olduğu kötülük misyonu ve kendisine kıyamete kadar mühlet verilmesi konuları incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın “Üçüncü Bölümü”nü İlâhi Adalet ve Hikmet Açısından Şeytan’ın Varlığı konusu oluşturmaktadır. Bu başlık altında onun bilinmezlik savunusu, imtihan, zayıflık ve özgür irade savunusu konularına yer verilmiştir.

Araştırmamızın temel amacı kötülük problemi bağlamında Şeytan’ın varlığını ilâhi adalet ve hikmet açısından incelemektir. İkinci olarak, Şeytan’ın insan üzerindeki etkisi hakkında oluşan merak, soru ve şüpheleri açıklığa kavuşturmak, diğer dinlerde, akımlarda neyi sembolize ettiğini ve kendisine karşı nasıl tavır alınması gerektiğini ortaya koymaktır. Şeytan’ı kötülük problemi bağlamında ele alan çalışmaların sınırlı olduğunu belirlediğimiz için, bu boşluğu doldurabilmesi açısından biz de Şeytan’ı kötülük problemi bağlamında incelemeye çalıştık.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma boyunca sıklıkla betimleyici/deskriptif yönetime başvurulmuştur. Kaynaklardan elde edilen veriler mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde betimlenmiştir. Bunun yanında yine ağırlıklı olarak kaynak tarama ve veri analizi yöntemlerine de başvurulmuştur. Çalışma planına uygun olarak Şeytan ve Kötülükle ilgili ayet, hadis, kutsal kitaplar, Şeytan’ı konu edinen eserler ve kötülük problemini içeren literatür taranarak konu hakkındaki veriler tespit edilmiş, elde edilen veriler İlâhi adalet ve Hikmet

kavramıyla da ilişkilendirilerek problemin belirlenmesi ve çözümü ile ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamız esnasında, çalışmanın ana konusu olan Şeytan hakkındaki temel kaynaklara Kur'an'ı Kerim'den sonra klasik tefsirler ve yazma eserlerden ulaşabildik. Taberî, Zemaşerî, Râzî, Mâtürîdî, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır bunlardan bazılarıdır. Kötülük Problemi hakkında yazılmış olan kaynakça da adı geçen Kelâm eserlerinin bazısını tamamen, bazısını da konumuzla ilgili olduğu kadarıyla tarayıp dipnotlarda zikrettik. Yararlandığımız diğer temel kaynaklardan biri de hadislerdir. Kütüb-ü Sitte, çalışmamızın konusu hakkında taranmış olup gerekli hadisler dipnotlarda verilmiştir. Bunun yanında Şeytan'ın diğer ilahi dinlerdeki konumunu tespit ederken Kitab-ı mukaddes'e de başvurulmuştur.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmamız Şeytan'ın varlığını kötülük problemi bağlamında incelemekle sınırlıdır. Bu sebeple kötülük problemi ancak genel hatlarıyla incelenmiş bütün ayrıntıları tartışmaya dâhil edilmemiştir. Yine Şeytan'ın kutsal kitaplardaki konumu incelenirken daha çok onun kötülükle ilişkisi ele alınmış, Şeytan'ın yaratılışı ve mahiyeti gibi konulara girilmemiştir. Şeytan konusu kötülük problemi bağlamında Kelâm eserlerinde çokça yer alan bir konu olmadığından araştırmada daha çok Kur'an ve kelâmî boyutu öne çıkan tefsirlerden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖTÜLÜK PROBLEMİ

1.1. Kötülük Kavramı

Sözlükte “kötü olmak, kötülüğe meyletmek, kötülük yapmak” ve “kötü, en kötü, çirkin, zararlı” gibi anlamlara gelen bir mastar-isim olan şer, hayrın karşıtıdır.¹⁰ Kelimeye terim olarak “kimsenin hoşlanmayıp yüz çevirdiği zararlı ve kötü şey; zararlı şeylerin yayılması, bir şeyin kendi tabiatıyla örtüşmemesi” gibi manalar verilmiştir.¹¹ Dinî literatürde ise Allah tarafından yasaklanıp karşılığında ceza tertip edilen inanç ve davranışlar, günahlar şer diye nitelenir.¹² Kötülük; ruhunda elem hissetmek, duyguların incinmesi, acıyı zihnen kavramak ve çekilen üzüntüyü duyumsayabilmektir.¹³ İnsan, fitratında mevcut olan empati yapabilme yeteneği ile kötülüğe maruz kalmış insanların neler hissettiğini anlayabilir, çekilen acıları duyumsayabilir ve bu elemi ruhunda hissedebilir. Bu perspektiften bakıldığında kötülüğü soyut olarak nitelendirebilmek mümkün görünmemektedir.¹⁴ Bu sebeple kötülüğün reel varlığını inkâr etmek doğru değildir.

1.2. Kötülük Problemi ve Türleri

Kelâm alanının en önemli konularından biri olarak kabul edilen kötülük problemi, insanoğlunun gönderildiği dünya hayatı içerisinde kendini en bariz şekilde ortaya koyan mesele olmuştur. Bu bağlamdan hareketle insan, hayatında iyi ile kötüyü birlikte tecrübe etmekte, kendisi kötüye yönelmemiş olsa bile başına kötü olaylar (deprem, sel, yangın,

¹⁰ Rağıb İsfahânî, *Müfredât-Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Cıra Yayınları, 2010), 366.

¹¹ Seyyid Şerif Cürânî, *Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (Bahar Yayınları, 1997), 130.

¹² Yusuf Şevki Yavuz, “Şer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 38/539-542.

¹³ Ebubekir Yalçın - Hulusi Arslan, “Ebu'l Muin en-Nesefi'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2019), 36.

¹⁴ Russell, *Şeytan-Antikiteden İlkel Hristiyanlığa Kötülük Algıları*, 11-18.

savaş vs.) gelebilmektedir. Bu anlamda her insan yaşamı boyunca iyilikler kadar kötülükleri de tecrübe etmektedir.

Kötülük problemi düşünce tarihinde en eski problemlerden biridir. Bu problem her ne kadar Orta çağ İslâm Dünyasında tartışma konusu haline gelip belli bir çözüme ulaşmışlar gibi görünse de günümüzde bu problemin şiddeti daha belirgin hâle gelmiştir. Buna savaşlar, toplu idamlar, cinayetler, tecavüz gibi ahlâkî kötülükler, küresel ısınma ve iklim değişiklikleri gibi insan hayatını ciddi ölçekte tehdit eden doğal ve ahlaki olaylar örnek verilebilir. Bu olayların sonuçları ne yazık ki insanlar üzerinde ruhsal ve mental olarak kapanması zor yaralar açmaktadır.

Kötülük problemi, Allah'ı inkâr edenler ve buna türlü sebepler arayanlar ile birlikte dünya hayatının bir nizam üzere yaratılmadığına inananlar tarafından da bir gerekçe olarak sunulmaktadır. Kötülük probleminde yaratıcıyı haksız bulmaktan veya inkâr etmekten ziyade tüm insanları temelde rahatsız eden olgu, kötü olmayan insanların başlarına gelen kötülüklerdir. Küçük çocukların öldürülmesi veya küçük kızların tecavüze uğraması bu durumu somut olarak örnekler. Burada önemli ve ayırt edici nokta tabii ve ahlâkî kötülük olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Filozoflar, ayırdıkları bu iki kategoride sorulan sorulara cevap vermeye gayret etmiş ve tartışmalar sonucunda hem Kelâm alanında hem de Felsefede önemli ölçüde makul sonuçlara ulaşmışlardır.

Buna mukabil iyilik karşıtı olan kötülük olgularının yalnız başına bir tanımı yoktur. Çünkü kötülük dediğimiz olgu kişiden kişiye değişmekte ve kişinin hayatındaki anlayış tarzına veya yaşam felsefesine göre hüviyet bulmaktadır. Nitekim kötülük probleminin yüzyıllarca tartışıl原因mesi ve konuya nokta konulamamış olması da zannediyoruz ki bu sebepten ileri gelmektedir.

Felsefe alanında yapılan kötülük problemi çözümlemelerine verilen isim teodisedir. Alvin Plantinga eserinde bazı filozofların bu problemin teistleri zora soktuğunu ve akaid noktasında anlaşılması güç durumlara sebep olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ İyilik ve kötülüğün tanımını varlık kavramı üzerinden açıklayan filozoflar; Allah, zorunlu varlıktır, O, varlığında hiçbir şeye muhtaç değildir. Bu da O'nun tüm

¹⁵ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2023), 28.

¹⁶ Alvin Plantinga, *Tanrı, Özgürlük ve Kötülük*, çev. Musa Yanık (Ankara: Fol, 2022), 19.

sıfatlarının kâmil olduğunun kanıtıdır. Bu durumda biz Allah hakkında kati surette zerre misali bile olsa noksanlık düşünemeyiz diye görüş belirtmişlerdir.¹⁷

Teoloji ve felsefe alanında yapılan çalışmalarda kötülük problemi çoğunlukla ikiye, bazen de üçe ayrılmıştır. Ahlâki ve doğal/tabii kötülüklerin yanında kendisinden çok sık bahsedilmeyen bir kötülük türü daha vardır ki bunun adı metafizik kötülüktür. Metafizik kötülük diğer iki çeşit kötülükten yapısı ile benzerlik göstermemekle birlikte geniş perspektiften bakıldığında açıklanması gereken bir kötülük çeşididir.

1.2.1. Metafizik Kötülük

Metafizik kötülük evrenin sınırlı, sonlu ve eksik olmasına bağlı olarak maddenin kemali kabul etmeyişi demektir. Yaratılmış olan her şeyin sonlu olması yaratılanların aslen eksik ve yetersiz olduğu manasına gelir ki bu da yaratılanların her kemali kabul etmeyişi ve her şeyi bilememesinden kaynaklı kötülüklerin ortaya çıkabileceğini gösterir. Metafizik kötülüğün temelini oluşturan olgu, yaratılmışlarda bulunan bu aslî eksikliktir.¹⁸ Felsefe tarihinde optimizmi ile tanınan Alman matematikçi, hukukçu ve döneminin entelektüeli olarak bilinen Filozof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) bu tabiri ilk kez kullanan kişidir. Leibniz'e göre bu âlem iyidir, çünkü Tanrı mükemmeldir, mükemmel ve iyi olan bir varlıktan zuhur edebilecek şey de iyidir, iyi olmalıdır. Fakat buna rağmen evrende hayli kötülük ve ahlâksızlık vardır. Leibniz'e göre Tanrı bu kötülükleri görmezlikten gelmektedir. Ancak bu görmezlik Tanrı'nın kemâlîne engel teşkil etmemektedir. Çünkü Tanrı iyidir ve her daim evrende iyiliği ister. O vakit Tanrı ile kötülük bağdaştırılamayacağı için Leibniz evrendeki kötülüğü 3 kısma ayırmıştır; Tabii kötülük, ahlâkî kötülük ve metafizik kötülük. Allah'tan başka tüm varlıkların kemâlde noksan ve mükemmel olmayışını metafizik kötülük olarak değerlendiren Leibniz, fiziki ve ahlâkî kötülüğün temelini de metafizik kötülüğün oluşturduğunu ifade eder.¹⁹ Leibniz'in metafizik kötülük ile ilgili teorisini daha iyi anlayabilmek için onun 'monad' adlı cevherlerini incelemekte fayda olduğunu düşünmekteyiz.

Descartes'in (1596-1650) Yeni Çağ felsefesinin kemik yapısı olarak kabul edilen cevher teorisi biri namütenahi cevher yani Tanrı, diğer iki cevher de namütenahi olmayan

¹⁷ Metin Özdemir, "Kötülük Problemine Felsefi ve Kelâmî Açidan Mukayeseli Bir Yaklaşım", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3/27 (2016), 238.

¹⁸ John Hick, *Evil and the God of Love* (New York: Harper & Row, 1978), 188.

¹⁹ G. W. Leibniz, *Theodicy*, ed. A. M. Farrer, çev. E. M. Huggard (Cosimo, 2010), 352.

cevherler yani madde ve ruh olarak 3'e ayrılmıştır. Spinoza bu sayıyı teke indirmiş fakat Leibniz bu tek cevher modülünü çoklu cevhere taşımış olup bunun sonucunda kemiyet ve keyfiyet açısından namütenahi cevher ortaya çıkmıştır.²⁰ İşte Leibniz'in manevi olarak nitelendirdiği ve "Monad" adını verdiği, her birinin sayısının sonsuz olduğu bu cevherler, O'nun bütün felsefesinin dayanak noktasını oluşturur. Monadların aralarında olan irtibat onların birbiriyle reaksiyon içinde olduğu manasına gelmez. Evet, bir irtibat vardır fakat bu monadın kendi içinde gizlidir. Monadların kademeli bir şekilde sıralanmalarını tertip eden şey tasavvur algısıdır. Bu algıya göre en üst noktada Tanrı bulunurken, bu sıralamanın en altında madde yer alır. Bu hiyerarşik sıralamaya göre evreni, insanı, Tanrı ile madde arasında olan bir merdiven basamakları şeklinde düşünebiliriz. Leibniz'e göre Tanrı yaratılmış değildir, monadların monadı olan Tanrı, tüm monadlar içerisinde her yönden mükemmel ve varlığı zorunlu olandır. Bir tek Tanrı namütenahi olduğu için diğer tüm monadlar Tanrı'ya uymak zorundadırlar. Monadların her birinin yeri özel ve kendine özgüdür. Hiçbir monad başka bir monadın yerini alamaz. Her monad bulunduğu basamağın mertebesine göre kendini yansıttığı için evrende birlik vardır.²¹ Monadlar arasındaki bu uyumu Leibniz; evvelden ayarlanmış uyum olarak görmekte ve bunu yapsa yapsa kâinatın sonsuz hikmet ve güç sahibi yaratıcısı yapabilir diye ifade etmektedir. Âlemde hiçbir karışıklık olmadığını, hatta nerede bir nizami düzen varsa orada mutlaka bir canlının olduğunu da ifade eder.²² Tanrı bunu yaparken eşyaya genel kanunlar koymuştur ve bunda da düzeni ve iyiliği esas almıştır. Fakat yine aynı gücü ve kudreti sonsuz olan Tanrı dilerse, bu düzeni daha mükemmel bir düzene çevirmek için koyduğu ve tertiplediği kanunları, olağanüstü bir eylem ile eşyanın tabiatına ters bir durum hâline getirebilir.²³ Çünkü O'na göre Tanrı için bu mümkün olduğu gibi, evreni hiç yaratmamış olması da mümkündür. Fakat Leibniz yaratılmışlar ile onların eksik ve kusurlu olmaları arasında zorunlu bir bağ olduğunu ifade eder ve bu bağın da metafiziksel kötülüğü açıkladığını belirtir.²⁴

²⁰ Ömer Özden, "İbn-i Sina ve Leibniz'de Kötülük Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 278.

²¹ G. W. Leibniz, *Monadoloji*, çev. Aziz Yardımlı (İdea Yayınevi, 2022), 9.

²² G. W. Leibniz, *İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma*, çev. Hüseyin Batuhan (Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2019), 28.

²³ Leibniz, *İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma*, 16.

²⁴ Eyüp Aktürk, "Metafiziksel Bir Sorun Olarak Kötülük", *Felsefe Dünyası* 1/59 (2014), 154.

İnsanlık tarihinde en önemli şeyin düşünce olduğunu söyleyen İskoçyalı filozof David Hume (1711-1766); esasen Epikurus'a (ö. 341/270) ait olan şu önermeyi, eserde adı geçen karakter Philon'un söylemleriyle yapmıştır;

- 'Tanrı, kötülüğü engellemek istiyor da buna gücü mü yetmiyor? Bu durumda O, güçsüzdür.

- Tanrı'nın buna gücü yetiyor da onu engellemek mi istemiyor? Bu durumda O, kötü niyetlidir.

- Hem kötülüğe gücü yetiyor hem de onu engellemek mi istiyor? O hâlde kötülük nereden ileri geliyor?'²⁵

Öncelikle bu önermeyi ele almadan önce din felsefesi alanında bu sorulara cevap bulmanın karşılığı ne demektir onu ele almayı burada uygun gördük. Şöyle ki; İslâm felsefesinde sorulan bu sorulara cevap bulmanın adına "Teodise" denilmiştir. Teodise; terim olarak "evrende bulunan kötülüklerin Tanrı'nın adaleti ve haklı oluşuna halel getirmemesi" olarak adlandırılabilir.²⁶ İyiliği sonsuz, güçlü ve kudretli olan bir Tanrı'nın varlığı ile evrendeki kötülüklerin bağdaştırılıp bağdaştırılamayacağı hususunda yapılan tartışma ve sorulara aranan cevaplara teodise denilmektedir. Ya da bazı Hristiyan felsefecilerin belirttiği üzere "Tanrı'nın evrendeki kötülüklere neden izin verdiği, kötülüğün nereden geldiği" gibi sorulara verilen cevaplar teodise olarak adlandırılmıştır.²⁷

Philo'nun önermesine dönecek olursak bu önermede Tanrı tanımazlık savunusu yapılmamıştır. Çünkü önermeye bakıldığında Tanrı'nın varlığının kanıtı veya olmadığının kanıtı ileri sürülmemiş, bir bilinmezlik üzerinde durulmuştur. Zaten Hume, Tanrı'nın evrendeki kötülüğe sebebiyet verip vermediğini bilemeyeceğimizin kabulündedir. O'na göre akıl bu konuyu çözümleyemez ve hatta felsefenin de çözemeyeceğini düşünür. Dolayısıyla Hume, bu konuyu çözmemiş ve problemin ileriye götürülerek tartışılmasını da sonuç alınamayacağı için mantıksız bulmuştur.

²⁵ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1995), 209.

²⁶ Abdunnasır Süt, "Kadı Abdulcebbar ve Alvin Plantinga'nın Kötülük Yaklaşımlarına Dair Bazı Mülahazalar", *Tarih Okulu Dergisi* 25 (Mart 2016), 49.

²⁷ Plantinga, *Tanrı, Özgürlük ve Kötülük*, 23.

Önermenin sahibi olan Epiküros'a göre ise, bu denli kötülüklerle donatılmış bir evreni, Tanrı eseri olarak kabul edebilmek mümkün değildir. O'na göre Tanrı veya tanrılar evreni yaratmış fakat eşyanın yönetimi hususunda ellerini çekmişler ve müdahil olmaktan geri durmuşlardır. Öyle ki; verimsiz topraklar, üstünde hiçbir şey olmayan boş dağlar, buzullar, çöller, doğal afetler, zararlı hayvanlar, salgınlar, cinayetler bu düşüncenin dayanak noktasıdır ve metafizik evreni açıklamaya yeterlidir.²⁸

Philo (ö. 25/50); kötülüğün sebebini şu 4 madde ile açıklar;

- 1-) İnsan ve hayvanların hissettikleri acıya yatkın yaratılmış olmaları,
- 2-) Evrendeki her şeyin yönetim kanunu bulunması,
- 3-) Hayvanların güçlerinin sınırlı olması,
- 4-) Tabiat işçiliğinin kötülüğü.²⁹

Philo'ya göre hayvanlar insanlar gibi acıya yatkın olarak değil de daha değişik bir formda yaratılabilirdi. Çünkü insanlar ve hayvanlar güç bakımından daha kuvvetli olsalardı evrendeki bu kötülükten etkilenmeyeceklerdi. Yine tabiat işçiliğinin kötülüğünü de faydalı olarak gördüğümüz şeylerin bazı zamanlarda kötülüğe dönüşüp insanı acıya sürüklemesi olarak açıklar. Örneğin, faydalı olan yağmurun sel felaketine sebep olması gibi. Bütün bunlar düşünüldüğünde evreni yaratan Tanrı veya tanrılar evren üzerinde son rütüşu yapmamış gibilerdir. Philo'nun 'kör tabiat' olarak kabul ettiği varlık düşüncesinin temelinde; evrenin tamamına ve çeşitli varlıkların oluşuna bakıldığında hayranlık uyandırdığı fakat hepsinin karşılıklı olarak saldırı içerisinde olmaları ve kendilerini hüzünden, acıdan kurtarmak için eksik olmaları görüşü yatmaktadır. Bu görüşleriyle Philo, tanrının salt akılla mutlak iyi çıkarımının yapılamayacağını, evrendeki var olan kötülükleri göstererek açıklamıştır. Ve Tanrı'nın mutlak iyi olması ile âlemin varlığında bulunan kötülük çakışıyorsa o zaman şu sorular akla gelir; Tanrı gerçekten iyi midir? Buna cevap olarak yine 4 öneri sunan Philo, şöyle der;

- Tanrı tamamen iyidir
- Tamamen kötüdür

²⁸ Hume, *Din Üstüne*, 209.

²⁹ Hume, *Din Üstüne*, 205-207.

- Hem iyi hem kötüdür
- Ne iyi ne de kötüdür.³⁰

İşte Philo, son maddeyi kabul ederek kendisinin de inancı olan; Tanrı'nın evreni yaratıp eşyanın yönetimine karışmadığı düşüncesindedir. Ona göre Tanrı'nın iyiliği ile insanın iyiliği arasında fark vardır. Philo, yaratılmış olan âlem üzerinden evreni gözleyerek veya akıl yürütme ile Tanrı iyidir veya kötüdür çıkarımının yapılabileceğinin tartışmasını mantıklı bulmamaktadır. Çünkü biz Tanrı iyi mi, kötü mü, ya da kötülüğü engellemek isteyip istemiyor mu, ya da Tanrı mutlak güçlü mü değil mi bilemiyoruz.³¹

Philo'nun görüşlerinden anladığımız kadarıyla Tanrı'nın varlığını inkâr etmemekle birlikte, O'nu mutlak iyi olarak da kabul etmemektedir. Çünkü yukarıdaki görüşlerde Tanrı'nın mutlak iyi kabul edilmesinin önünde engel teşkil eden şey evrendeki kötülüklerdir. Dolayısıyla Tanrı veya Tanrılar ne iyidir ne de kötüdür diyerek problemin daha fazla tartışılmasının yersiz olduğunu ve sonunun bir çıkmaza ulaştığını kabul etmektedir.

İslam filozoflarının konu hakkındaki görüşleri ise şöyledir;

Fârâbî'ye (ö. 339/950) göre iyilik mutluluktur. Çünkü Fârâbî'ye göre insanın varıp varabileceği en nihai mertebe mutluluktur. Mutluluğa varabilen kişi en sonunda rahatlayacaktır. Fârâbî meşhur kitabı *el-Medinetü'l-fâzıla*'da da belirttiği üzere, bir halkın mutluluğu bilmediği ve hayal dahi edemediği şehir *Cehalet Şehri* dir.³² Bundan ötürü Fârâbî nezdinde mutluluğa giden yol özünde kötü olsa bile iyidir, mutluluk önünde engel teşkil eden her unsur özünde iyi olsa bile kötüdür.³³ Fârâbî'ye göre, insan mutluluğa ulaşma merhalesinde kişiye rehberlik eden araçları ya da arıza olabilecek tüm problemleri aklıyla bilebilir. Çünkü insan bir amaca ulaşmayı hedefliyorsa bu yolda neye ihtiyacı olup olmadığını idrak edebilecek kabiliyettedir.

Fârâbî'ye göre insanın tüm yetilerinin bir yetkinliği vardır. Düşünme yetisinin yetkinliği ise hedeflediği amaca ilerlerken kendisi için en faydalı aracın ne olacağını

³⁰ Hume, *Din Üstüne*, 209.

³¹ Hume, *Din Üstüne*, 211.

³² Ebû Nasr Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, çev. Nafiz Danışman (İstanbul: MEB yay, 2001), 98.

³³ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 60-70.

bilmesidir. Her amaç iyi olacak diye bir kaide de yoktur. Amaç kötü de olabilir. Bu durumda iyi bir amaç için iyi araçlar düşünülürse iyidir. Amaç kötü ise ona ulaşmak için kullanılacak vasıta da kötüdür.³⁴

İbn Sinâ'ya (ö. 428/1037) göre kötülükler sadece “Ay altı” denilen âlemde bulunur. Burası dünyadır. Âlemde asıl olan da iyiliktir. Kötülüğün âlemdeki yeri parçanın tamamına hizmet etmek ve bu tasarlanmış planın bir parçası olmaktır.³⁵

İbn Sinâ'ya göre kötülük arızidir, kendine has bir varlığı yoktur. “İyi” varlığın yetkinliği, kötü ise bu yetkinliğin, bu kemalin olmamasıdır. Hakikatte iyi olan sadece Allah'tır, O, her bakımdan mutlak ve yetkindir. Allah haricinde başka tüm varlıklarda eksiklik vardır. Bu durumda evrende kötü ve kötülük de vardır.³⁶ Bir şey ya mutlak iyidir ya da kötüdür. Veya bir bakıma iyi bir bakıma kötüdür. Bu durumda ya eşit derecede kalırlar ya da iyilik kötülüğe veya kötülük iyiliğe üstün olur. Fakat İbn Sinâ'ya göre insanda veya tabiatıta içinde kötülük barındırmayan mutlak iyi bir şey olabilir, fakat bir şey içinde iyilik barındırmayan ya da kötülüğün iyiliğe üstün geldiği bir durum söz konusu olamaz.³⁷ Bu açıdan baktığımızda geriye sadece ya salt iyi ya da içinde kötüyü barındıran iyi kalır ki bunun da varlığı bu âlem için zorunludur. Ve bu iyiliğin içinde bulunan kötülük hasebiyle de iyiliğin tamamı saf dışı bırakılamaz ve yok kabul edilemez.³⁸ Örneğin ateşin varlığı birçok şeyin varlığını devam ettirmesi açısından zorunludur. Fakat öte yandan ateşin yakıcı olduğunu herkes bilmektedir. Yaktığında sonucunun kötü olabileceğini yahut insanda eksiltme ve estetik yönden kötülük doğuracağını biliriz. Ama genel çerçevede baktığımızda ateşin hayrı şerrini geçmiştir. Nitekim böyle olaylar her zaman vuku bulmamakla birlikte geçici ve arızidir.

İbn Rüşd'ün (ö. 520/1126) konu hakkındaki görüşleri kendinden önceki filozoflarla benzerlik göstermektedir. İbn Rüşd'e göre kötülükler İlâhî kudrete yaklaşmak için bir vasıta niteliğinde olduğundan dolayı aslen iyidir. Evrende kötülük

³⁴ Hüseyin Atay, *Farabî'nin Üç Eseri Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's-Sa'ade) Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 27-28.

³⁵ Ebu Ali el-Hüseyin İbn-i Abdullah İbn-i Sina, *Avicenna: (İbn-i Sinanin Şifa Kitabı)* (eKitap Projesi, 2015), 416.

³⁶ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihâl”*, çev. Muharrem Tan (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 427.

³⁷ Şehrîstânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihâl”*, 428.

³⁸ Özdemir, “Kötülük Problemine Felsefî ve Kelâmî Açıdan Mukayeseli Bir Yaklaşım”, 240.

olmazsa olmazdır. Çünkü kötülük olmazsa iyilik de olmaz. Kötülüğün insana adaletsizmiş gibi görünmesinin temelinde kendi menfaati yatmaktadır. Aslen kötülük Allah'ın adaletine hanel getirecek bir durum değildir. Buna rağmen Allah yarattığı varlıkların iyiliğini istediğı için onların hayrına olacak şeyi murad eder.³⁹

İbn Rüşd'e göre bu dünya mümkün dünyalar arasında en mükemmeli değildir. Çünkü bu dünyada kötülük mevcuttur. Kötülüğün olmadığını düşünmek ise teodise anlayışıyla uyuşmayacağı için O, bu konuyu evrendeki kötülüğün Allah'ın evrendeki düzeninin bir parçası olarak görür. O'na göre bu âlemde iyilik kötülükten daha baskındır. Kötülüğü tartışırken geniş bir perspektif alanından bakılırsa insanın fitratında hem iyilik hem kötülük olabileceğı için iyilik ve kötülük aslen adaletsiz ve abes görünmemektedir. Çünkü Allah iyiliğı hayır için, kötülüğü de hayrı tamamlamak için var etmiştir.⁴⁰

Felsefe alanında yapılan metafizik kötülükle alakalı yorumlar ile Kelâm alanında yapılan yorumlar karşılaştırıldığında benzer olarak söyleyeceğimiz şey ekollerin Tanrı tasavvurlarıdır. Tanrı'nın evren ve insanla olan ilişkisi aynı zamanda kötülük problemine verilecek cevapları da belirlemektedir. Çünkü Kelâm ilminde kötü olarak nitelendirilen olaylara bakış açısı ve onu çözümleme yolları optimist bir yaklaşımla olduğu için ekollerin ulûhiyet tasavvuru bu ölçüde büyük önem arz etmektedir. Kelâm âlimlerinin ekseriyeti kötülük problemini hayrın karşıtı olan şer mefhumu üzerinden ve buradan da adalet-zulüm mefhumları ekseninde tartışmışlardır. Konu daha çok irade, hikmet ve kader anlayışı üzerinden yaratıcıyı tenzih ederek açıklanmaya çalışılmıştır.⁴¹

Kelâm ekolleri içerisinde yer alan Mu'tezili, Eş'ari ve Mâturîdî âlimler konuyu kendilerinin Allah tasavvurlarına uygun biçimde tartışmış ve açıklamalarıyla ilk insandan bu yana, herkesin üzerinde bir fikri olan bu konuya açıklık getirme gayretinde bulunmuşlardır ve bunu yaparken Allah'ı tüm kötülüklerden tenzih etmişlerdir.

Mu'tezilî kelâmcılar Tanrı'nın asla kötülüğü seçmeyeceğini ve O'nun kötülük işlemekten münezzeh olduğunu ve yarattıkları için en iyi (aslah) olanı yapacağını

³⁹ Vahide Nur Durak, *Kelamda Salah- Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi (Teodise) Tartışmaları* (Çanakkale: Çanakkale OnSekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38.

⁴⁰ Durak, *Kelamda Salah- Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi (Teodise) Tartışmaları*, 39.

⁴¹ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil el Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 236.

savunmuş ve insanın da iyi ile kötüyü aklıyla ayırt edebileceğini ileri sürmüşlerdir.⁴² Buna göre insan iyi ile kötüyü vahiy gelmesi de bir dereceye kadar bilebilir. Fakat insan aklının bilemeyeceği hususlar da bulunmaktadır. Bunları bildirmek için Allah'ın peygamberler göndermesi gerekir. Nitekim onlara göre Allah tarafından gönderilen emir ve yasaklar kulların imtihanı için elçiler vasıtasıyla gönderilen ilahi lütuftur; çünkü şeriat gelmesi de insanın bilginin kökenini tanıması ve her nimete şükretmesi farzdır. Buna dayanak olarak da şu ayeti delil göstermektedirler. “*Ta ki; Helâk olan açık delil üzere helak olsun, yaşayan da açık delil üzere yaşasın diye.*”⁴³

Ebu'l Huzeyl el-Allaf (ö.226/840) Allah'ın, kötülüğü ve adaletsizliği yapma gücünün bulunduğunu fakat onu hikmetinden ve rahmetinden ötürü yapmayacağını savunur. Ona göre Allah'ın her türlü fiili işlemeye kudreti vardır ama bunu fiilen yapmaz demektedir.⁴⁴

Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî' en-Nazzâm (ö.231/845) hocasına karşılık olarak şu görüşü benimsemiştir; Allah'ın kötülüğe ve adaletsizliğe kudreti yoktur, çünkü bunları zatında barındırması Allah'ın zatı ve kemaliyle çelişmektedir. Zira Nazzâm'a göre Allah'ın kötülüğe kudreti olur da onu yapmazsa bu O'nun ilmine ters düşer. Allah hakkında ve O'nun zatında kötülüğe kudretinin olduğunu söylemek zaten kötüdür. Adalet sahibi bir Tanrı için zulme kudreti vardır denilemez. Nazzâm bu dengesiz görüşünü biraz daha had safhaya çıkarıp Allah'ın sadece kulların yararına olan şeylere kudretinin yettiğini söylemekten de çekinmemiştir.⁴⁵

Bağdat ekolünün kurucusu Bîşr b. El- Mutemir (ö.210/825)'e göre Allah'a vacip olan, kulları üzerine lütuf göndermesi değil de kullara istitâ'at ve kudret verip risalet yoluyla da yanlış olan hükümleri nesh etmektir. Ve yine Bîşr'e göre Allah'ın hayrı ve en iyi olanı murad etmemesi caiz değildir, çünkü O Hakim'dir.⁴⁶

Ebu Ali Muhammed b. Abdulvehhab el-Cübbâi (ö.303/915)'ye göre, Allah'ın hiçbir fiili hikmetsiz değildir. Cübbâi, Allah'a vacip olan, insanların sorumlu olduğu konularda hayırlı olanı yapmasıdır, her konuda salah ve aslah olanı yapması gerekmez

⁴² Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihâl”*, 48.

⁴³ Enfâl, 8/43.

⁴⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 555.

⁴⁵ Ebü'l Hasen Ahmed b. Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî* (Kahire, 1965), 6/141.

⁴⁶ Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihâl”*, 62.

diyerek Bağdat ekolünden ayrılmıştır. O'na göre Allah'a zorunlu olan diğer bir husus da akıllı balığ olmayanlara ve akıl sahibi olmayanlara sorumluluk yüklememesi ve akıl sahibi olanlara da akıl vermesi ve peygamber göndermesidir.⁴⁷

Eş'ariler'in başvurdukları tenzih metodu, yaratıcının sıfatları ile ilgilidir. Onlar Allah'ın fiillerini konu edinirken bu metodu kullanmazlar. Bunun dayanak noktası mantıki olarak vahyin sebepsiz yere indiğine ve Allah ile insan ilişkisi arasında isteğe bağlı bir durumun olabileceği düşüncesine, insanları sevk edeceğini düşünürler. Eş'arilerin çoğunluğu Allah'ın fiillerinin gerek kul gerek uluhiyet açısından bir fayda, amaç ve illiyet taşımadığı kanaatindedirler. Allah tüm noksanlıklardan münezzeh olduğu ve her haliyle mutlak ve kadir olduğu için herhangi bir nedenden dolayı böyle bir fiil gerçekleştirirse bu O'nun zatında noksanlık anlamına gelir. İlliyet, gaye, neden, fayda vb. sonuçlar eylemin bitiminde tezahür eder. Eş'arilere göre Allah mülkünde irade sahibidir ve mülkünü istediği şekilde kullanır, dilediğine de tahakküm eder.⁴⁸

Eş'arî kelâmcısı olarak bilinen Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin tenzih anlayışına göre kâinatta yaratılmış olan her şey mükemmel bir surettedir. Eğer mevcut dünyadan daha mükemmel bir dünyanın yaratılması mümkün olsaydı ve Allah o mükemmellikte yaratmasaydı o vakit O'nun cimriliğinden, eksikliğinden ve acziyetinden söz edilebilirdi. Bu durumda Allah'ın yaratmış olduğu her türlü kötülük, O'nun İrade sıfatından hareketle, hikmet ve adalet sıfatlarına göre gerçekleştiği için zulüm olarak nitelendirilemez.⁴⁹

Mâturîdîler, problemi ele alırken konuya Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkandî (ö.333/944) tarafından geliştirilen "Hikmet" perspektifinden yaklaşmayı uygun bulmuşlardır.⁵⁰ Mâturîdîliğin öne çıkan isimlerinden biri olan Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö.508/1115)'de kötülük problemini ele alırken aynı öğreti üzerinden çözümlemeye çalışmıştır.⁵¹ Hikmet kavramını incelediğimizde görüyoruz ki hikmet, kötülük problemini çözümlerken ortaya koyacağımız en etkili yöntem olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim peygamberler de insanlığın

⁴⁷ Şehristanî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n-Nihâl"*, 73.

⁴⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkîllânî, *et-Temhîd fi'r-red 'ale'l-mülhideti'l-Mu'attıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, thk. M. Muhammed el Hudayri, M. Abdülhâdi Ebu Ride (Kahire: Dâru'l-Fikr el Arabiyye, 1947), 28-30.

⁴⁹ Ebu Hamid el-Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Ataç Yayınları, 2015), 91.

⁵⁰ Hulusi Arslan, "Mâturîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", *Hikmet Yurdu* 4 (2009), 89.

⁵¹ Yalçın - Arslan, "Ebu'l Muin en-Nesefî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi", 6.

başlangıcından bu yana hikmeti anlatmış, öğretmiş ve zincirin son halkası olan Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun öğretimi ile hikmet kavramı nihayete ermiştir.⁵² Yüce Allah'ın göndermiş olduğu Kur'an-ı Kerimde, kendisini hikmet olarak açıklamaktadır.⁵³

Mâturîdî kötülüğü hikmet perspektifinden ele aldığından dolayı,⁵⁴ evrende olabilecek kötülüklerin bazısında hayır, iyiliklerin bazısında da şer olabileceğini ifade ederek, külli hayrın ya da külli şerrin olamayacağını belirtmiş ve mutlak kötülük anlayışını kabul etmemiştir.⁵⁵ Bu durumda iyiliğin hikmeti olabileceği gibi, kötülüğünde hikmeti vardır anlayışını benimseyen Mâturîdî düşüncenin hayır ve şer konusunda hikmet olmadan onu açıklayabilmenin mümkün olmadığını söylemiştir. Mâturîdî âlemin hikmet üzere yaratıldığını fakat bu hikmeti evrenin kendisinden değil, dışarıdan bir varlığın onu gerçekleştirmesiyle mümkün görmektedir. Çünkü evrenin kendisi, kendi kendini kontrol edebilseydi kötülük denen olgu lügatımız içerisinde yer almazdı.⁵⁶ Fakat buradaki söylem kötülüğü inkâr etmek değildir, bilakis bu problemin çözümünü en hızlı şekilde açıklığa kavuşturacak şeyin, evrenin yaratıcısının Allah olduğunu ve evreni hikmet üzere yarattığını kabul etmektir. Mâturîdî'ye göre ne bu dünya ne de içindekiler amaçsız yaratılmıştır. Her şey bir gayeye hizmet etmektedir. Bu gayenin amacına ulaşabilmesi için de insanın birtakım imtihanlarla sınanması ve bu imtihanların insanı eğiterek kâmil insan seviyesine çıkarabilmesi için iyilikler yanında kötülükler de halk edilmiştir. Fakat Allah şerri murad etmez, kul ister, Allah yaratır. Özetle; Mâturîdî'ye göre bünyesinde kötülüğün de mevcut olduğu bu âlem, mevcut âlemler arasında en mükemmel olan âlemdir.

Allah hakkında görüşlerin belirtildiği tüm bu ifadeler, O'nun metafizik (aşkın) bir varlık olduğunun da kanıtı niteliğindedir.⁵⁷ Bu da bize kelâm alanında metafizik kötülük probleminin direkt olarak Tanrı'nın yarattıklarının eksik olması sebebinin, Tanrı'nın en yüce varlık olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aslen kötülük gibi görünse bile Tanrı perspektifinden bakıldığında metafizik kötülük diye bir kavram yoktur. Dünya,

⁵² Bakara, 2/151; Maide, 5/3.

⁵³ Kamer, 54/5.

⁵⁴ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2020), 422-423.

⁵⁵ Mâturîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 93.

⁵⁶ Mâturîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 81,82,207.

⁵⁷ Shalahudin Kafrawi, "Fahreddin Râzî'nin Felsefî Kelamında Zorunlu Varlık Kavramı", çev. Mustafa Bozkurt, *Kelam Araştırmaları* 9/2 (2011), 246.

yaşayanlar, yaşanılanlar, insan penceresinden kötülük gibi görülen hadiseler de Tanrı'nın senaryosunun bir parçasıdır. Nitekim O, her şeyi ve herkesi olması gerektiği gibi yaratmış ve rol yüklemiştir. İnsanın rolü de kendi tarafından bilinmesi mümkün olmayan bir ömür serüveni içerisinde bu zamanı hür iradesi ile değerlendirmek olacaktır. Bu açıdan bakıldığında evrenin sonlu olması ve yaratılanların ebedi olmaması görünürde metafizik kötülük değildir. Tanrı'ya hiçbir şey zorunlu değildir. O, Mâturîdî'nin de belirttiği üzere evreni hikmet üzere yaratmıştır. Ve bu hikmeti sorgulamak da kul açısından metafizik (aşkın) bir durumdur.

1.2.2. Doğal / Tabii Kötülük

İnsan, bazen dünyanın zorluklarına karşı bir yılgınlık hissi yaşamış gibi hissetse ve dünyayı kötü olarak görse de aslında evrende kötülükten çok iyiliğin bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. İnsanın varlığı da aslında var olan bu iyiliklere temayül gösterir. Bu bağlamda Kur'an insanoğlunun iyiliğe daha yatkın olduğunu belirtir. Ve evrendeki kötülüğe karşı insanın galip gelebileceğini ve doğa güçlerini insanın kontrol edebileceğine inanır.

Doğal kötülük olarak da bilinen tabii kötülük problemi, Kelâm alanında kaza ve kader konularıyla ilintili olduğundan, ahlâkî kötülük problemine nazaran daha karışık ve tartışma alanı daha geniş yer tutan bir konudur. Kelâm âlimleri, ahlâkî kötülüğü insanın fiilleri ve insanın hür iradesiyle yaptığı fiillerin gelişme veya sonuç kısmıyla ilişkilendirirken, tabii kötülüğü deprem, kuraklık, sel, heyelan, tsunami, kıtlık gibi doğal afetleri insanın ibret alması mı yoksa Tanrı'dan gelen bir ceza mı soruları ile sürekli olarak tartışma ve problemi neticelendirme hususunda çaba sarf etmişlerdir.⁵⁸

Mu'tezile'ye göre insanın başına gelen kötülükler kendi iradesi dışında vuku bulmuşsa o kötülük değildir, o elem ve acıdır bu da Allah'tandır. Zira Allah kullarını sınamak ve onlara örnek olması için bunu gerçekleştirmiştir ahirette de bunun karşılığını mutlak surette verecektir.⁵⁹ Mu'tezile'ye göre Allah'ın kullarını sınamak için göndermiş olduğu sel, deprem, hastalık ve ölüm gibi musibetler mecazi kötülüktür. Çünkü onlara göre Allah'ın tüm fiilleri iyidir.⁶⁰

⁵⁸ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 31.

⁵⁹ Yalçın - Arslan, "Ebu'l Muin en-Nesefî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi", 4.

⁶⁰ Abdunnasır Süt, *Mu'tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbar Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 204.

Mu'tezile, insanın başına gelen felâketlerin Allah'tan mı yoksa insandan mı geldiği konusunda tartışmış ve hem insan hem Tanrı kaynaklı olabileceği sonucuna varmışlardır. Mu'tezile ekolünün ileri gelenlerinden Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025), hastalık, kötürüm, deprem vb. gibi doğal acıların hiçbir sebep, hak ediş olmaksızın Allah'tan geldiğini, Allah'ın fiilleri olduğunu ve Allah'ın bununla kullarını imtihan ettiğini söylemektedir. Bu durumda Mu'tezile, Eş'ariler'in aksine bu tür acıların kötülük değil, iyilik olduğunu savunur.⁶¹ Aynı zamanda Mu'tezili ekolün tabii kötülükleri mecazi kötülük olarak nitelendirmesinin sebebi onların aslah anlayışı ile alakalıdır.⁶²

Eş'ariler'in Allah'a hiçbir şey vacip değildir görüşü, Allah'ın evreni kulların yararına yaratmadığı görüşünden ileri gelmektedir. Onlar bu fikirleriyle Mu'tezile'nin aslah hakkındaki görüşlerine itiraz ederler.⁶³

Eş'ariler'e göre kâinatın içerisindeki her şeyin yaratıcısı Allah'tır, buna acılar ve zulüm de dâhildir ve bunları yaratan Allah olduğu için tüm bu olgular iyidir. Bu görüş ehl-i sünnetin temel görüşleri içerisinde de yer almaktadır.⁶⁴ Zaten onlar nezdinde iyilik kavramı bir hak edişten veya ödülünden ibaret değildir. Çünkü Allah mülkünde meşîet sahibidir, dilediği şekilde mülkünde tasarruf eder. Eş'arilere göre iyilik ve kötülük hakkında aklın muhakeme gücü bulunmamaktadır. Eğer bu bir fiil ise ve Allah onu yasaklamışsa kötüdür, yapılmasını emretmiş ise de iyidir.⁶⁵

Eş'ariler kendilerine has tenzih metodunu baz alarak ilahi iradeyi işaret ederler. Çünkü onlara göre Allah mülkünde meşîet sahibidir ve dilediğini yapar. Kullarına sıkıntı ve elem vermesi de Allah'ın adaletiyle alâkalıdır. Kanaatimizce bu anlayış ve algılayış sıkıntılı gözükmemektedir. Nitekim Allah'ın fiillerinde hikmet ve gaye aramamak, aklımızla bunu sorgulamamak, Allah'ın kullarına elem verişini i'tibar, ivad, istihkak gibi hiçbir gerekçeye bağlamamak;⁶⁶ Dünya hayatında var oluşu, varlığı, kâinatı, Allah'ın koyduğu kurallar çerçevesinde yasalar yapmayı, insan olarak sorumluluk bilincimizi ve

⁶¹ Arslan, *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh Problemi)*, 136.

⁶² Hulusi Arslan, "Doğal Felaket ve İstisnalar Konusunda Kelamcıların Görüşleri -Tahlil, Tenkid ve Öneriler-", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2002), 22.

⁶³ Ebu Hamid el-Gazzâlî, *el-İktisad fî'l-İ'tikad-İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 127-128.

⁶⁴ Hulusi Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 198.

⁶⁵ Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, 271.

⁶⁶ Arslan, *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh Problemi)*, 137.

görevlerimizin gayesini yitirmeye götüren ve tüm bunların amaçsız olduğunu kabul etmemize neden olan bir düşünceye sevk etmektedir.

Aynı zamanda Eş'ariler'e göre Allah, kötülüğü engelleyebilecek kudrette olmasına rağmen, hiçbir illet göstermeksizin onu yaratmaktadır. Kötü olarak bilinen tabii felâketler ve sonucunda meydana gelen yıkım, acı, elem, ölümler hepsi Allah'ın dilemesiyle olmaktadır.⁶⁷ Eş'ariler'in bu görüşü, kanaatimizce meseleye çözüm getirmekten ziyade daha çetrefilli bir duruma sokmuştur.

Bu konuda kelâm âlimlerinden olan Mâtürîdî'nin görüşleri konuya anlamlı bir bakış açısı getirerek bu tür felaketleri *hikmet* kavramıyla açıklamaktadır.⁶⁸ Onlara göre kâinat kusursuz ve mümkün dünyaların en iyisi şeklinde yaratılmış olduğu için, sonucunda büyük felâketler zuhur eden doğal afetleri de hikmet kavramı çerçevesinde değerlendirmişlerdir. İtikadi boyutu şöyle dursun, dünyada da erişebileceğimiz pek çok hikmeti vardır. Nitekim Mâtürîdî bu tür felâketlerin zuhur etmesinde ki sebeplerden birkaçına Allah'ın zorba ve acımasız yöneticilerin, kralların acziyetini göstermek, onları alçaltmak ve güçsüz olanları da yüceltmek için yarattığını söyler. Bu durumda olan hiçbir kral emrindekilerinin niceliği ile kibirlenemez ve Allah'ın göndermiş olduğu bu felakette ki hikmette hadlerini aşma cüretinde bulunamazlar.⁶⁹

Mâtürîdî'ye göre evrende var olan her şey bir amaca hizmet etmektedir. Bu amaç, insanoğlunun dünya üzerindeki varlığını idame etmesidir. Böyle bakıldığında tüm yaratılanların hikmeti insanın imtihanıyla alakadardır. Zira âlemde nasıl ki iyi ve yararlı şeylerin hikmeti varsa kötü ve zararlı gördüğümüz varlıkların da bir hikmeti vardır.⁷⁰ Biz bu hikmetleri sadece aklımızın idrak edebildiği ölçüde anlayabiliriz. Allah'ın hem ilminde hem fiillerinde hikmet sahibi olduğunu belirten esması el-Hâkim'dir.⁷¹

Tabii kötülük görünürde kötü olarak görülse bile gerçekleşmediği takdirde daha büyük felâketlere sebep olacağı aşîkârdır. Örneğin sel bir felâkettir ve tabii kötülük problemi içerisinde yer alır. Fakat sel afetini kötü olarak görmemizin sebebi bazı evlerin

⁶⁷ Ebu'l-Hasen Âlî b. İsmâîl el Eş'arî, *Dinin İnanç İlkeleri (El-İbâne 'An Usûli'd-Diyâne)*, çev. Mustafa Çevik (Ankara: İlahiyat Araştırma-İnceleme, 2005), 88.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 191.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 192.

⁷⁰ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 1/83.

⁷¹ Yalçın - Arslan, "Ebu'l Muin en-Nesefî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi", 40.

sular altında kalıp insan canına ve malına zarar vermesidir. Ya da yollarda birikinti oluşturduğu için yine insan hayatını tehlikeye sokmaktadır. Ancak aynı zamanda yağın yağmur barajları doldurmakta, ormanları yeşertmekte ve tarım alanında oluşabilecek kuraklığı engellemektedir. Bu yönüyle baktığımızda sel felaketinde maddi ve manevi hasarı en aza indirmek için önlemler almalı, evlerimizi, yollarımızı her türlü felakete karşın sağlam temeller üstüne inşa etmeliyiz. Aynı şekilde deprem olayı da dünyanın biyolojik yapısıyla alakalı bir olaydır. Günümüzde meydana gelen depremlerin oluşabileceği yerler, fay hatlarının nereden geçtiği, hangi zeminlerin depremden etkileneceği hususunda birçok araştırma mevcut olup kamuoyunda yer almaktadır. Deprem gerçeğini kabul edip zemine ve yapılacak inşaatların malzemesine dikkat edilirse hasar asgari seviyeye indirilmiş olacaktır. Evet deprem tabii bir olaydır fakat burada kötü görünen deprem, sel, tsunami veya doğal kötülükler değil de bu afetlerin sonucunda oluşan can ve mal kaybıdır. Bunları asgari düzeye indirmek için insanlar önlem alabildiğine, bu zarar ve ziyanın fazla olmasının sebebinin yeterli tedbirin alınmaması olduğuna göre buradan doğan kötülükleri doğrudan Allah’a izafe etmek ve onu suçlamak tutarlı bir düşünce tarzı değildir.

Bu çerçevede yine insana ahlâkî düzeyde büyük görev düşmektedir. Yakın zamanda yaşadığımız 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş/Pazarcık ve Elbistan merkez üssü olan sabaha karşı 04:17 ve öğleden sonra 13:24 de olan 7.7 ve 7.6’lık depremlerde 53 binden fazla canımızı kaybetmiş olup, binlerce binanın yıkıldığına ve milyonlarca insanın evsiz kaldığına şahitlik ettik. Bu depremlere hazırlıklı olunsaydı, belki de bu afet ülkemiz insanını hem bu denli etkilemeyecek hem de bu denli maddi hasara uğratmayacaktı. Depreme dayanıklı inşaatlar yapmak insanoğlunun elindedir. Nitekim Allah ayetinde *“Başınıza gelen her musibet, kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar.”*⁷² buyurur. Bu sebeple tabii kötülüğün varlığını kabul ediyor, fakat bir takım insani tedbirler almayı da yerinde görüyoruz. Nitekim tabiat kendisinde doğal olarak gerçekleşen felaketler sonrasında kendisini yenileyebilmektedir. Fakat insan eliyle yapılan felaketlerde tabiat kendini yenileyemiyor ve daha ağır sonuçlar doğurabilecek başka felaketlere sürükleyebilmektedir.

⁷² Şura, 42/30.

Mamafih doğal olan afetler akabinde, sonucu suni sebeplerden ötürü olan elem için yeryüzünü ya da Tanrı'yı kötülemek hiç de adil olmasa gerek.

1.2.3. Ahlâkî Kötülük

Ahlâkî kötülük, söz konusu olduğunda akla gelen ilk şey kulların fiilleri olmaktadır. Nitekim “Ahlâk” kavramını insandan başka hiçbir şeyle bağdaştıramayan aklın başka da alternatifi kalmamaktadır. Peki, ahlâkî kötülükten kasıt nedir? Ahlâkî iyilik ve kötülükte ki kıstas nedir? Bu konuyu irdelerken öncelikle kulların fiilleri ve bu fiillerin yaratılması sorununu incelememizde fayda olacaktır.

İnsanın özgür formda yaratılmış olması, onun kötülüğü seçebileceği gibi iyiliği de seçebilecek kabiliyette olduğunu gösterir. Bu konuda Tanrı kullarına güvenmiş ve iyiliğin karşısına kötülüğü de koymuştur. İnsanın fitratı yaratılış itibariyle şerefli fakat sonrasında tercihleriyle kendisini esfele safiline indirebilir, bu tehlikeyi göze alan tek varlık da insandır.⁷³ Nitekim Allah insanın kimliği ve benliğinin emanet olduğunu bildiriyor, bunu yerlerin ve göklerin yüklenmekten kaçındıklarını, insanın bu yükü sırtlandığını beyan ediyor.⁷⁴

Ahlâkî kötülük; hür insanların, hür iradeleriyle yapmış olduğu fiillerin neticesidir. Ahlâkî kötülük; kişinin kötü niyeti ve kötü mizacıyla birlikte işlemiş olduğu kötü fiildir. Cinayet, zulüm, hırsızlık, tecavüz, dolandırıcılık gibi eylemler örnek olarak verilebilir. Kelâm alanına bakıldığında, tüm kelâmcıların insanın fiillerinden sorumlu olduğu konusunda ortak bir fikir birliği içerisinde olduğunu görüyoruz. Üstelik buna Cebriyye de dâhildir. Kurucusu olarak bilinen Cehm b. Safvan (ö. 128/746)'ın, insanın rüzgârın önünde sürüklenen bir yaprak misali olduğu görüşü, kişinin fiillerinin sorumluluğu bazında değil de insan ve Allah arasında hiçbir şekilde teşbih olamayacağı cihetiyle söylenmiştir. Bilakis Cehm'in insanın fiillerinden sorumlu olmadığını söylediği hiçbir yer yoktur.⁷⁵

Kelâm alanında fiillerle ilgili olan kötülük problemini kelâm âlimleri hayır ve şer kavramlarıyla nitelendirmiş ve bu kavramları kimi âlimler Allah'ın fiilleri için

⁷³ Muhammed İkbal, *The Reconstruction Of Religious Thought in Islam* (Londra: Oxford University Press, 1934), 90.

⁷⁴ Ahzâb, 33/72.

⁷⁵ Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihâl”*, 79-80.

kullanılmasını uygun bulurken, kimisi de insan fiilleri için kullanmıştır. Çünkü hayır ve şerre yükledikleri anlam farklılığı bu problemin temelini oluşturmaktadır. Mu'tezile bu kavramları kullanmaktan çekinmiş ve bunun yerine *hasen ve kabih* kavramlarını kullanmayı tercih etmiştir.⁷⁶

Mu'tezile ekolü "Ehlü'l-Adl ve't-Tevhid" olarak da tanınır. Dolayısıyla Mu'tezile Allah'ın adaleti ve birliğini ön plana çıkaran bir ekoldür. Bu sebeple de kötülük problemini ilahi adaletle uzlaştırmak için oldukça çaba sarf eden bir mezhep olmuştur. Bunun mukabili olarak, Mu'tezile'nin beş temel prensibi içerisinde yer alan adalet ilkesine göre Mu'tezile, insanın fiillerinin yaratıcısının yine insanın kendisinin olduğunu söylemiştir. Çünkü eğer fiiller Allah tarafından yaratılmış olursa, insanın sorumluluğu adına ortada bir şey kalmaz ve hem de Mu'tezile'nin adalet anlayışına göre Allah kötülüğün yaratıcısı olarak vasıflandırılmaz. Bu adalet prensibine aykırı bir durumdur.⁷⁷ Mu'tezili düşünce, fiillerimizin gerçekleşmeden evvel bize gereksinim duyduklarını, gerçekleşmesinin de bununla ilintili olduğunu beyan ederler. Cebriyye'nin görüşü olan kesbi, akla uygun görmedikleri için reddederler.⁷⁸ Çünkü kesbi kabul etmek, mükâfat ve cezayı reddetmek, hatta dinlerin ve peygamberlerin gönderilişini dahi lüzumsuz bırakır. Fiillerin Allah tarafından yaratılmış olması durumunda Mu'tezile'nin görüşüne göre Allah kötülüğün faili olur. Allah'ın kötülük yapması ise düşünülemez. Burada ehl-i sünnetin görüşü önem arz eder, onlara göre Allah fiili yaratır, fiilin vasfını değil. Fiilin niteliği kulun hür iradesi ve kesbiyle hangi vasma yöneldiğine bağlıdır. Kısacası kul kesbeder, ister, Allah da yaratır. Mu'tezile'ye göre ise bu güç fiilden önce insana verilmiştir, dolayısıyla insan da bu güç olduğu için kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Buna delil olarak da Mü'minun suresi 14. ayeti ileri sürerler. "...yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir."⁷⁹ Buradaki yaratma sözcüğünü ehl-i sünnet "takdir" olarak yorumlarken, Mu'tezile insanın kendisinde var olan hadis bir kuvvet olarak yorumlamıştır. Eş'arilere göre ise, onlar fiilin yaratılmasının fiil ile aynı zamanda vuku bulduğunu söyler. Yani her fiil için o fiile özel kudret yaratır Allah. Bu durumda kesbi

⁷⁶ Arslan, *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh Problemi)*, 41.

⁷⁷ Ebü'l Hasen Ahmed b. Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/33.

⁷⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/484.

⁷⁹ Mü'minûn, 23/14.

yaratanın da fiili yaratanın da Allah olduğunu iddia ederler.⁸⁰ İşte bu yüzden muhalifleri tarafından Cebr-i Mutavassıt olarak isimlendirilmişlerdir.

Mu'tezile'nin ayetlerle kendi görüşlerini temellendirdikleri diğer bir husus, insanın kendi iradesinde olan tüm fiillerde özgür olduğudur.⁸¹ Şu ayetler de onların delilidir; *"De ki; Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."*⁸² *"....Ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir."*⁸³

Kâdî Abdulcebbâr, Mu'tezile'nin iyi manasına gelen hasen fiiller hakkında ki görüşü, fiili gerçekleştiren kişinin herhangi bir takbihe maruz kalmamasıdır. Yani Mu'tezile görüşünde iyilik, onların tabiriyle hasen; mükâfatı hak etmek değil de cezayı hak etmemek olarak kötülük ise onların tabiriyle kabih, fiili işleyenin takbihi hak etmesi olarak tanımlanmıştır.⁸⁴

Kâdî Abdulcebbâr'a göre Allah'ın kendi fiili veya mecbur bırakmış olduğu kimsenin fiiline yönelik irâde ettiği muradı yaratmazsa orada bir engellenme söz konusu olacağından yani fiile yöneltilen bir neden bulunmasına rağmen o fiil gerçekleşmez ise bu da iradenin, bilginin bulunmaması manasına gelir ki bu Allah için söz konusu olamaz, çünkü Allah fiilin meydana gelebilmesi açısından tüm vasıfları haizdir, bu sebeple fiilin vuku bulması gerekir.⁸⁵ Yani burada kötü olan, Allah'ın kulun kesbi doğrultusunda yarattığı şey değil, şer ve kötülük olan şey; kulun bu ahlâkî kötülük kavramının içerisinde yer alan kötülüğü dilemesidir.

Mu'tezile ekolü temelde ilahi adalete hâlel gelmesini istemediği için, kötü ve kötülükle ilgili hiçbir vasfı Allah'a izafe etmemişlerdir.⁸⁶ Kötülük kişinin kendi iradesi dışında meydana gelmiş ise de bu kötülük değildir, bu sadece elem ve acıdır ki bu da Allah'tandır. Mu'tezile'nin kötülük problemi hususunda Allah'ı tenzih etmeleri masumane ve samimi görülmekle birlikte, akla başka soruları da beraberinde getirmiştir. Özetle; Kelâm ilminin ilk tohumunu eken bu ekol kendi döneminde kimsenin sormaya

⁸⁰ Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n-Nihâl"*, 88.

⁸¹ Süt, *Mu'tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbâr Örneği*, 147.

⁸² Kehf, 18/29.

⁸³ Âl-i İmran, 3/106, 185, 193; Fussilet, 41/40; Nur, 24/55.

⁸⁴ Arslan, *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh Problemi)*, 42.

⁸⁵ Hulusi Arslan, "Mu'tezilî Düşüncede İlâhî Fiil-İnsânî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri", *Dini Araştırmalar* 6/16 (Ağustos 2003), 61.

⁸⁶ Süt, *Mu'tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbâr Örneği*, 62-63.

cesaret edemediği soruları sorarak aklın önem ve işlevini ortaya çıkarmakla kalmamış, kendi görüşlerine karşı yapılan eleştirilerle de bir ilim sahası kurulmasına vesile olmuştur.

Mâturîdîlere göre ahlâkî kötülük, sonucunda yergi gerektiren bir fiildir. Onlar, ahlâkî kötülüğü açıklarken insanın fiillerinin sorumluluğunun yanında Allah'ın kudreti ve iradesini de ölçü almışlardır. Nitekim Allah, ilahi emirlere uyanlara karşılık olarak ödül vereceğini, emirleri yerine getirmeyenlere ise karşılığında ceza vereceğini açıkça bildirmiştir. Ayrıca ahlâkî kötülükler kesb yönünden kula aitse de yaratma yönünden Allah'a aittir.⁸⁷

Mâturîdî; Cebriyye ile Mu'tezile fikirleri arasında itidal kurmaya çalışırken, yaratılan her şeyi kapsayan hikmeti ve ilahi kudreti es geçmeden, insanda bulunan cüz'i iradeyi delillendirme yoluna gitmiştir.⁸⁸ Çünkü Mâturîdî'ye göre lütuf, erdem, iyilik, adalet gibi kavramların hepsini bünyesinde barındıran tek kavram ilahi hikmet kavramıdır.⁸⁹ Madem ki hikmet bu şekilde açıklanıyor o zaman burada aklımıza gelen diğer bir husus da insanın gücünün üstünde yük yüklenmesi olur. Yani Mu'tezile'nin savunduğu teklifü mâ lâ yutak kuralı burada hikmet kavramıyla çürümüş olur. Çünkü hem adaleti hem de rahmeti kendisinde bulunduran ilahi kudretin, insanoğlundan gücünün üstünde sorumluluk almasını istemesi tanımlanan uluhiyet tasavvuru ile ters düşer. Mâturîdî, evrende olan kötülüğün reel varlığını kabul ederek, Mu'tezile'nin varlıklar arasında kötülük olmadığını ileri süren görüşüne itiraz etmiştir.⁹⁰

İbn Rüşd'e göre insanın fiilleri neticesinde de bazı kötülükler zuhur etmiştir. Buna delil olarak da Bakara suresi 30. ayet-i kerimeyi gösterir; "*Hani rabbın meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler. Allah "Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim" buyurdu.*"⁹¹ Dolayısıyla ayet insanın yaratılışı itibarıyla kötülük işleme potansiyeline

⁸⁷ Mâturîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 463.

⁸⁸ Mâturîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 440-443.

⁸⁹ Mâturîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 343,424-428.

⁹⁰ Emine Ögük, "İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Ocak 2015), 30.

⁹¹ Bakara, 2/30.

sahip olduğunu, ancak esasen bütün yeteneklerin iyiliği gerçekleştirmek üzere verildiğine işaret etmektedir.

Kelâm alanında fiilleri kim yaratmış olursa olsun tüm kelâm âlimlerinin, fiillerin sonucunda ortaya çıkan sorumluluğun insana ait olduğu konusunda fikir birliği içerisinde olmaları değerlendirmelerimiz sonucu aşikârdır. Dolayısıyla Kelâm âlimlerince, insanların gerçekleştirdiği yalan, iftira, haksızlık, zina, haksızlık ve zulüm gibi ahlâkî kötülüklerden bizzat insanın kendisi sorumludur. “Bunları yaratan ve dileyen Allah’tır” şeklindeki bir gerekçe ile insanın bu sorumluluktan kurtulması düşünülemez.

İKİNCİ BÖLÜM

KUTSAL KİTAPLARDA AHLÂKİ KÖTÜLÜĞÜN KAYNAĞI OLARAK ŞEYTAN

2.1. Şeytan Kavramı

Sözlükte “uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek” anlamındaki şatn, “öfkesinden yanıp tutuşmak” anlamına gelen şeyt kökünden türediği ileri sürülen Şeytan (çoğulu; şeyâtin) kelimesi “hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke maruz kalmış varlık”⁹² demektir. İblîs ise Şeytan’ın daha çok özel adı olarak bilinmektedir.

İslâm inancında Şeytan kavramı, “vesvese veren, kötülüğe sevk eden, sağlam bir inanca sahip olmayan insanların ruhlarına daha çabuk tesir eden ve onları kendi zayıf noktalarından vuran, iyiyi kötü, kötüyü ise iyi gösteren, aldatıcı bir varlık” anlamına gelmektedir.⁹³

Şeytan ile alakalı bu tanımların yanında cin mi, melek mi, var mı yok mu, sembolik mi değil mi gibi hususlarda da onunla ilgili belli görüşler ileriye sürülmüştür. Kimisi onun metaforik olduğunu, Allah’ın bizi iyiye yönelten duyguyu melek, kötülüğe yönelten duyguyu da Şeytan olarak adlandırdığını, Şeytan’ın aslen metaforik simgesel bir anlatım olduğunu, onu ancak psikolojik manada deneyimleyerek anlayabileceğimizi söyler.⁹⁴ Kimisi de İblîs’in aslen melek olduğunu, emre itaat etmediği anda kötü, şer bir varlığa dönüştüğünü iddia eder. Buna da Bakara suresi 34. Ayette geçen “*kâne mine’l-kâfirin*” ve Kehf 50. Ayette geçen “*kâne mine’l-cinni*” ifadesini delil olarak gösterirler. Bu ifadeler İblîs’in sonradan hem cin hem kâfir olduğuna işaret etmekte olduğu için Şeytan’ın ayrı müstakil bir varlık olmadığını, cin, kâfir, Şeytan gibi nitelemelerin onun sıfatı olduğunu iddia etmektedirler.⁹⁵ Bu görüş ayrılıklarına rağmen Şeytan’ın kötülüğün sembolü olarak kabul edildiği söylenebilir.

⁹² Cürçânî, *Ta’rifat Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, 135.

⁹³ A’râf, 7/16-17; Hicr, 15/39; Sâd, 38/32.

⁹⁴ Mustafa Öztürk, “İblîs’in Trajik Hikâyesi-Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair”, *Ç.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2005), 50.

⁹⁵ Şaban Ali Düzgün, “Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız”, *Kelam Araştırmaları* 10:2 10/2 (15 Temmuz 2012), 15.

2.2. Kutsal Kitaplarda Şeytan ve Kötülük

Şeytan; toplum ve medeniyetlerin çoğunda dinî bir kavram ve önem arz eder. Dini inanışları incelediğimiz zaman Şeytan'ın bahsedilmediği ve yok sayıldığı hiçbir toplum bulunmamaktadır. Fakat toplumlarda Şeytan'ı algılama ve mahiyeti kültürel düzeyde ve inanç şekline göre değişiklik gösterse de üç dinin ortak tanımında Şeytan kötülüğün simgesidir.⁹⁶

Tevrat, İncil ve Kur'an da Şeytan'ın özellikleri, mahiyeti, kötü oluşu ve kendisine karşı nasıl tavır alınması gerektiği anlatılmış olup, ondan ve onun yolunda olanlardan beri durulması gerektiği bildirilmiştir. Günümüzdeki Şeytan tasavvuru ve algısı ilk dönem Yahudi ve Hristiyan inancıyla birlikte Kur'an-ı Kerim'e dayanmaktadır. Bu noktada asıl konumuza hazırlık olması açısından Eski Ahit ve Yeni ahitten oluşan Kitab-ı Mukaddes'te⁹⁷ Şeytan'ın varlığı, mahiyeti ve konumunu incelemek istiyoruz.

2.2.1. Eski Ahit'te Şeytan

Eski Ahit'te Şeytan hakkındaki bilgilerin kısıtlı olduğuna ulaşmakla birlikte onun kimi zaman Tanrı'ya denk, kimi zaman insan veya melek mesabesinde olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁸ Eski Ahit'in Mezmurlar bölümünde ise Şeytan suçlayıcı ve beddua eden biri olarak anılmaktadır. Eyüp Kitabında ise, onun dindar olan Eyüp'ün samimiyetini ölçen bir düşman ve suçlayıcı olmasından bahsedilmektedir.⁹⁹

Eski Ahit'te Şeytan'ın konumu Tanrıdan daha aşağı ve bir kul ile aynı ölçekte iken, Yeni Ahit'te bu algı değişmiş ve Şeytan kavramı Tanrı'nın rakibi, kötülüğün simgesi hâline gelmiştir. Hz. Âdem ile olan savaşında üstünlüğü kaybettikten sonra

⁹⁶ Harun Işık, "Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'a Göre Şeytan", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 36.

⁹⁷ Kutsal kitap Hristiyanlara göre 'Bible' (Kitab-ı Mukaddes) diye adlandırılmaktadır. Bunun içeriği Yahudilerin kutsal yazıları olarak bilinen Eski Ahit ve Hristiyanların yazıları olarak bilinen Yeni Ahit olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Hristiyan inancına göre Eski ahit tek başına bir anlam ifade etmez ve anlaşılabilmesi için Yeni Ahit'e ihtiyacı vardır. Yeni Ahit metinlerini sınıflandıracak olursak rivayet edilmiş kutsal yazılar, mektuplar ve apokaliptik yazılar olarak açıklayabiliriz. Bunların içerisinde Yeni Ahit'in en önemli metinleri olarak kabul edilen yazılar rivayete dayanan kutsal yazılar içerisinde değerlendirilen İncillerdir. Markus, Matta, Luka ve Yuhanna olarak bilinen inciller aslında ilk kaleme alındığında isimsizdi ve 2. Yüzyılın yarısından sonra günümüzde bilinen isimleriyle anılmaya başlandı. Hristiyan geleneğinde Matta ve Yuhanna İsa'nın orijinal havarisidir. Markus, Pavlus'un takipçisi ve Luka 'da Pavlus'un öğrencisi olarak bilinir. Bkz. Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 2. bs (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 78-79.

⁹⁸ Çölde Sayım, 22/22-32; Eyüp, 1-2; Zekeriya, 3/1-2; Tarihler, 21/1.

⁹⁹ Güç, *Satanizm*, 25.

insanoğluna düşman kesilen ve onları tuzaklara düşürmek için tüm gücünü sarf eden Şeytan, kutsal kitapların tümünde lanetli ve aldatan, yalancı olarak geçmektedir. Şeytan, ebedi olmayan bir mahluktur. Tekvin’de Tanrı’nın gökleri ve yeri yarattıktan sonra hiçbir canlının bulunmadığı yeryüzünde, ilk insanı topraktan yaratarak, ona can verdiği anlatılmıştır: *“Tanrı, cennette görünüşü güzel ve meyve veren ağaçların olduğu bir bahçe (Aden) yaratmış ve bu bahçenin ortasına ‘‘iyiyi ve kötüyü bilme ağacı’’ ve ‘‘hayat ağacı’’ isimlerinde iki ağaç koymuştur. Âdem’i de bu bahçenin bakımı ile görevlendirmiştir. Âdem’e bahçedeki tüm ağaçlardan meyve yiyebileceğini söylemiş, fakat sadece ‘‘iyiyi ve kötüyü bilme’’ ağacından yemeyi yasaklamıştır. Bu ağaçtan meyve yerse öleceğini söylemiştir. Her türden hayvan yaratan Tanrı, bu hayvanlara isimlerini Âdem’in koymasını istemiştir. Âdem’e uygun bir yardımcı yaratmak istemiştir, bunun için de onu derin bir uykuya yatırmış ve bu esnada kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle tekrar kapatmıştır. Bu kaburga kemiğinden yaratılan varlık kadındır.¹⁰⁰ Kadın yaratıldıktan sonra sahneye hayvanlar içerisinde en sinsi ve kurnaz olan yılan çıkar ve kadına; gerçekten Tanrı size hiçbir meyveden yememenizi mi söyledi? diye sorar. Kadın yasaklanan tek bir ağaç olduğunu ve onun dışında tüm ağaçlardan yemelerine izin verildiğini söyler. Yılan ise yasaklanma sebebinin Tanrı gibi ölümsüz olacakları ve her şeyi bilecekleri için olduğunu söyler. Buna inanan kadın hem kendisi o meyveden yer ve hem kocasına da yedirir. Bir anda ikisinin de gözleri açılır ve çıplak olduklarını anlarlar. Tanrı gelince ikisi de ağaçların arkasına saklanır. Yasak meyveden niçin yediklerini soran Tanrı’ya cevap olarak adam kadını, kadın da yılanı işaret eder. Bunun üzerine Tanrı üçüne de ayrı cezalar verir. Adamın cezası hayatı boyunca yiyeceğini topraktan zorlukla kazanmak, kadının cezası hamile kalması ve zorluklarla yapılacak doğum, sadece kocasını istemesi ve kocasının onun üstünde hâkimiyet kurması olmuştur. Yılanın cezası ise ömür boyu karnının üstünde sürünerek gezmesi ve toprak yemesi, insan ile yılan arasında bitmeyecek bir düşmanlık kurulması olmuştur. Bunun üzerine Adam karısına Havva ismini koyar. Ardından Tanrı yasaklamış olduğu ‘‘iyilik ve kötülüğü bilme ağacından’’ yediği için gözleri açılmış olan adamı yasaklanan ikinci ağaç ‘‘hayat ağacından’’ da yiyerek ebedi hayata ulaşmasını engellemek için cennet bahçesinden kovar.¹⁰¹*

¹⁰⁰ Tekvin, 2/5-25.

¹⁰¹ Tekvin, 3/1-24.

Tevrat'ta anlatılan bu hikâyede yasak ağaçtan meyve yeme fikri onların yılan olarak betimledikleri Şeytan tarafından Havva'nın aklına sokulmuştur. Fakat Kur'an'da yılan kavramı geçmemektedir. Tevrat'ta da Şeytan kavramı geçmemektedir. Tevrat'ta Âdem'i kandıran Havva iken, Kur'an'da bu yanlış davranış hem Âdem'e hem Havva'ya yüklenmiştir. Ayrıca Kur'an'da Âdem'in bu olaydan sonra tövbe ettiği belirtilirken, Tevrat'ta bu konuya değinilmemiştir. Nihayetinde Tevrat'ta anlatılan yılanın, ilk insanların yaratılışının ve cennetten kovulma sahnelerinin hem teolojik hem metafizik yönleri vardır. Bu hikâyede yılan olarak tasvir edilen Şeytan, Âdem ve karısını kandırarak yasak ağaçtan yemelerine ve nihayet cennetten kovulmalarına sebep olan kötü bir varlık olarak betimlenmiştir.¹⁰²

Eski Ahit'te Şeytan'ın anlatıldığı bir diğer hikâye Hz. Davut'u kışkırtmasıdır. Tevrat'ta geçen “*Şeytan İsraililere karşı çıkıp İsrail’de sayım yapması için Davut’u kışkırttı*” ifadesi Şeytan'ın “yoldan çıkarıcı” olarak betimlendiğini göstermektedir.

Şeytan Kral Davut'u kışkırtır ve İsrail’de sayım yapılmasını ister. Tanrı'ya değil de adamlarının sayısına güvenen Davut, sayım yapılmasını emreder ve günah işlemiş olur. Bu yapılan sayımı uygun görmeyen Tanrı, İsrailoğullarını salgın ile cezalandırır. Davut hatasını anlar ve Rabb'e kurbanlar sunarak esenlik diler.¹⁰³

Eski Ahit'te Şeytan'ın uğraştığı bir diğer Peygamber Eyüp peygamberdir. Şeytan, Rab katında Eyüp'ün imanının ve samimiyetinin nedeninin mal varlığına ve sağlığına bağlı olduğunu iddia eder. Rab, Şeytan'a bu iddia akabinde Eyüp'ün elinden hem sağlığını ve hem de tüm mal varlığını almasını söyler. Böylelikle Eyüp peygamberin sadakat yönünden imtihanı başlamış olur. Tevrat'ta anlatıldığına göre; Eyüp peygamber en büyük ağabeyinin evinde ailece toplandıklarında Tanrı'nın Şeytan'ı gönderip Eyüp Peygamber için kıymetli ve önemli olan ailesi dâhil her şeyi yok etmesine izin vermiş fakat Eyüp'e zarar vermesine izin vermemiştir. Şeytan bu durum üzerine “*Eyüp Tanrı’dan boşuna mı korkuyor?*” dedi ve bunun üzerine “*Rab şeytana “Peki” dedi, sahip olduğu her şeyi senin eline bırakıyorum, yalnız kendisine dokunma.*”¹⁰⁴ İmtihanı, dindarlığının samimiyetini göstermek olan Eyüp Peygamber, sahip olduğu her şeyi

¹⁰² Güç, *Satanizm*, 31.

¹⁰³ 1.Tarihler, 21/1-30.

¹⁰⁴ Eyüp, 1/9-12.

kaybetmesine ve Şeytan'ın kendisini hedef almasına rağmen Tevrat'ta samimiyetini ve imanının etkilenmediğini şu sözlerle dile getirmiştir; *“Bu dünyaya çıplak geldim, çıplak gideceğim. Rab verdi, Rab aldı, Rabbin adına övgüler olsun. Bütün bu olaylara karşın Eyüp günah işlemedi ve Tanrı'yı suçlamadı.”*¹⁰⁵

Eski Ahit'te Şeytan'a verilen bazı isimler ise şunlardır;

- 1) Lucifer (Işık): Latince olup lüks kökünden gelir; ışık demektir. Venüs gezegenine de verilen ve gündüz yıldızı anlamına gelen bu isim aslında “cehennemin efendisi” manasına gelmektedir. Şeytan ise sadece onun hizmetçisi olarak bilinir.¹⁰⁶ Bu isim Eski Ahit'te yalnızca bir defa geçmektedir. Lucifer, Yeşaya 14/12-15 de kibirli ve Tanrı olma hevesi dolayısıyla cennetten kovulmuştur. Kendisine burada “sabahın oğlu” denilmektedir. Lucifer (Işık) ismini burada geçen sabahın oğlu teriminden almıştır. Lucifer bir melektir ve kibri, hasedi, egosu, hırsı kendisinin cennetten kovulmasına sebep olmuştur. Bu isim Yeni Ahit'te geçmemektedir. Şeytanları ve cinleri inceleyen “demonoloji” de ise Lucifer insanları kandıran ve şeytanlaşmış ruhların efendisi olarak görülmektedir.¹⁰⁷
- 2) Baalzebub (Semâvî Evin Sahibi): Şeytan için kullanılan bu isim kaynağının belirsiz olmasıyla birlikte Yahudilerin monoteist Yahudilik inancını geliştirirken şeytana dönüşen bir Tanrı olmasından alır. Baal kök kelimesi, Ekron şehrinde Yahudiler için sinekleri yaratan ve kanatlı varlıkları emrinin altında tutan, Kenan diyarının baş tanrısıdır.¹⁰⁸
- 3) Serpent (Yılan): Şeytan'ın bir başka ismi de Yılandır. Yaratılış Kitabı 3'de anlatılan kıssada yılan, Şeytan'ın kendisinin kılığına girmiş bir hayvandır. Hikâye şöyle nakledilmektedir; *“Tanrı'nın yarattığı yabanıl hayvanların en kurnazı ylandı. Yılan kadına, “Tanrı gerçekten, ‘Bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin’ dedi mi?” diye sordu. Kadın, “Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz” diye yanıtladı, “Ama Tanrı, ‘Bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz’*

¹⁰⁵ Eyüp, 1/21-22.

¹⁰⁶ Güç, *Satanizm*, 52-55.

¹⁰⁷ Allen J. Ottens - Rick A. Myer, *Coping With Satanism* (New York: The Rosen Publishing Group, 1994), 15.

¹⁰⁸ Allen J. Ottens - Myer, *Coping With Satanism*, 16.

dedi.” Yılan, “Kesinlikle ölmezsiniz” dedi, “Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyle kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız.”¹⁰⁹ Yılanın bu pasajda görüldüğü gibi konuşma kabiliyeti önce sorgulayan ardından inkâr eden ve kandıran bir tarzdadır. Bu üslubu onun bilge olarak ün bulmasına vesile olmuştur.¹¹⁰

- 4) Kutsal Melek; Eski Ahit’te Hezekiel de geçen şu cümleler şeytandan bahsetmektedir: “Meshedilmiş, koruyucu bir melek olarak seni oraya yerleştirdim. Tanrı’nın kutsal dağındaydın, Yanan taşlar arasında dolaştın.”¹¹¹

- 5) Sarmal (Leviathan): Bu kelimenin kökü İbranicedir ve sarmal kıvrım manasına gelir. “O gün Rab Livyatan’ı, o kaçan yılanı, Evet Livyatan’ı o kıvrıla kıvrıla giden yılanı acımasız, kocaman, güçlü kılıcıyla cezalandıracak, denizdeki canavarı öldürecek.”¹¹²

- 6) Azazel: Engebeli ve dik yamaç veya eski İsrail’de kendisine günah keçisi kurban edilen Tanrı demektir. Bu kavramlar Tevrat’ın 3 yerinde geçmektedir. (Levililer, Mişna/Yoma).¹¹³ Yahudi inancına göre O, Tanrı’nın emirlerine itaat etmemiş ve bu yüzden cennetten kovulmuştur.

Eski Ahit’in Eyüp kitabında karşımıza çıkan Şeytan figürü, itaatkâr ama düşman bir melek olarak görülmektedir.¹¹⁴ Eski Ahit’te ki Şeytan anlayışı ile Kur’an’da ve Yeni Ahit’te ki Şeytan anlayışı farklılık arz etmektedir. Eski Ahit’te Şeytan anlayışıyla ilgili yapılan araştırmalarda, sürgünden önce ve sürgünden sonra Şeytan anlayışının ele alındığı ve Eski Ahit’te ki Şeytan anlayışının sürgünden sonrasına tekabül ettiği belirtilmektedir. Bu değişimin kaynağı olarak Yahudiliğin ve bu dinin metnlerinin değişim rüzgârlarına açık olduğu, zamana ve mekâna göre değişim gösterebileceği söylenebilir. Nitekim Eski Ahit’ten sonraki dönemde Şeytan kötülükle bütünleşmiş, düşman ve hain olduğu kabul edilmiştir.¹¹⁵ Yahudilerin Şeytan’ı yeni bir formda tasvir

¹⁰⁹ Yaratılış Kitabı, 3/1-4.

¹¹⁰ Matta, 10/16.

¹¹¹ Hezekiel, 28/14.

¹¹² Yeşaya, 27/1.

¹¹³ Sâlime Gürkan, “Şeytan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 39/101-103.

¹¹⁴ Eyüp, 1/1-8; 42/10-17.

¹¹⁵ Güç, *Satanizm*, 24.

etmelerine sebep olan faktörlerden biride işgaller ve sürgün hayatıdır. Bu yaşam standartlarında dini ve kültürel etkileşimler sonucu değişim ve kaos kaçınılmazdır. Nitekim bu değişimler, hakkında bilinenlerin anlaşılması zaten zor olan Şeytan kavramını daha da karışık bir hâle sokmaktadır.

Eski Ahit'te bahsedilen Şeytan'dan anlaşıldığı üzere “Şeytan” kötülüğün simgesidir, Tanrı onu kendi planı çerçevesinde kötü olarak yaratmış ve kendi izni olmadan bir şey yapmasına olanak tanımamıştır. Şeytan'ın yaratılış amacı; Tanrı'ya itaat etmekle birlikte insanlara düşmanlık yaparak onları hem suça teşvik etmek hem de zaten suçlu olduklarını iddia etmek gibi görünmektedir.

2.2.2. Yeni Ahit'te Şeytan

Yeni Ahit'te Şeytan'dan Eski Ahit'e nazaran daha fazla bahsedilmiştir. Yeni Ahit'te 35 yerde geçer. Markos, Luka ve Yuhanna da Şeytan ile ilgili bölümleri bulabiliriz. Şeytan, Yeni Ahit'te Tanrı'dan aşağı bir konumda olmakla birlikte burada kötülük kavramıyla tamamen özdeşleşmiş ve Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasına sebep olmuş, iftiracı, dünya hayatında ölüm kavramını yeşertmiş varlık olarak anılmaktadır. Hristiyanlarca kötü ruh olarak kabul edilen Şeytan, Yahudiler nazarında kötü ama itaatkâr olarak görülmektedir. Eski Ahit'te Şeytan'ın engelleyici, düşman ve müfteri olduğu kabul edilirken, Yeni Ahit'te ise Şeytan bunlarla birlikte kendine daha fazla güvenen, daha güçlü, daha kötü ve Tanrı'nın rakibi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁶

Eski Ahit'te yalnızca kötülükleri fısıldayan masum bir varlık olarak görülmüşse de Yeni Ahit'te bu algı değişmiştir. Eski Ahit'te Tanrı'nın otoritesi sorgulanamaz, her şey onun bilgisi dâhilinde olduğu inancı kabul edilse de Yahudilere göre kötülüğün kaynağı, vesveseleriyle insanı tuzığa düşüren Şeytandır.¹¹⁷ Yeni Ahit'te Şeytan'a verilen bazı isimler ise şunlardır;

- 1) Cinlerin Prensi: Cin kelimesi örtmek, gizlemek manasına gelir. Şeytan ve cinler gibi görünmeyen varlıklar için kullanılan bu isim Hristiyan kaynaklarında kendine oldukça yer edinmektedir. Yeni Ahit'te Markos ve Matta'da geçen şu ifadelerden ise Şeytan'dan bahsedildiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁶ Gürkan, “Şeytan”, 39/103.

¹¹⁷ Russell, *Şeytan-Antikiteden İlkel Hristiyanlığa Kötülük Algıları*, 301-303.

“Ferisiler ise, “Cinleri, cinlerin prensinin gücüyle kovuyor” diyorlardı.”¹¹⁸
“Ferisiler bunu duyunca, “Bu adam cinleri, ancak cinlerin önderi Baalzevul’un gücüyle kovuyor” dediler.”¹¹⁹

- 2) Bu Dünyanın Tanrısı: Şeytan’ın insan yaratılmadan önce, Tanrı tarafından dünya üzerindeki gezegenlere hâkim olma yetkisi verildiği için bu isimle anılmıştır. Pavlus’tan Korintililere 2. Mektup bölümünde ilgili paraf yer almaktadır.¹²⁰
- 3) Hava Güçlerinin Prensi: Efesliler 2 bölümünde geçen “söz dinlemeyen insanlarda etkin olan ruh, yani hava güçlerinin prensine uymaktaydınız” ifadesi Şeytan’ı kast etmektedir.¹²¹
- 4) Bu Dünyanın Başkanı: Yuhanna’da geçen “dünyanın egemeni, dünyanın prensi geliyor” ifadeleri Şeytan’dan bahsetmektedir.¹²²
- 5) Tüm Dünyayı Aldatan: Bu isimle anılması Tevrat ve Kur’an’ın bu konuda ittifak içinde olduğunu gösterir. Nitekim Kur’an’da Şeytan’ın çokça aldatan olduğu A’râf 19. ve 22. ayetlerde ifade edilmiştir. Vahiy kitabında geçen *“Büyük ejderha- İblîs ya da Şeytan denen, bütün dünyayı aldatan o eski yılan-melekleriyle birlikte yeryüzüne atıldı.”*¹²³ ifadesi Şeytan’ın aldatıcı ve ne denli kötü olduğunu göstermektedir.
- 6) Büyük Kırmızı Ejderha: Vahiy Kitabında ve yine birkaç yerde daha bu terim Şeytan için kullanılmıştır. Vahiy kitabında 12/3 ‘te Şeytan’ın fiziki özellikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Onun yedi başlı, on boynuzlu, kırmızı renkli bir ejderha olduğu bilgisi yer alır. Mikail ejderha ile savaşırken ejderhanın Şeytan olduğu bilgisi gelir gelmez kendisinin yeryüzüne atılmasının anlatıldığı bölüm de Vahiy Kitabında yer alır.¹²⁴
- 7) Suçlayan Kimse: Şeytan’ın sürekli Tanrı’nın karşısında insanları suçladığı bilgisi Yeni Ahit’te yer almaktadır. İnsanlara da sürekli suçluluk duygusu

¹¹⁸ Matta, 9/34.

¹¹⁹ Matta, 9/35.

¹²⁰ “Tanrı’nın görünümü olan Mesih’in yüceliğiyle ilgili müjde’nin ışığı imansızların üzerine doğması diye, bu çağın ilahı onların zihinlerini kör etmiştir.” Bkz: Pavlus’tan Korintililere 2. Mektup 4/4.

¹²¹ Efesliler, 2/2.

¹²² Yuhanna, 12/31; 14/30.

¹²³ Vahiy Kitabı, 12/9.

¹²⁴ Vahiy Kitabı, 12/7-9.

aşilayarak karamsarlığa yönlendirdiği için kendisine bu isim verilmiştir fakat Şeytan'ın yenilgiye uğrayacağı da aynı pasajlarda ifade edilmiştir.¹²⁵

- 8) Sabah'ın Oğlu: Yeşaya'da geçen seherin oğlu ifadesi Şeytan'dan bahsetmektedir. Nitekim göklerden düştüğü ve yıkıldığı ifadeler onun Şeytan olduğu bilgisini vermektedir. Hristiyan edebiyatında Şeytan'ın adı olarak geçen bu ifade Luka 10/18' deki pasaj ile de ilişkilendirilmiştir.¹²⁶
- 9) Güçlü Adam: Matta 12'de İsa ve Şeytan başlıklı bölümde geçen bu isim, İsa'nın kör ve dilsiz bir adamın içinden Şeytan'ı çıkarması ve adamın iyileşmesini anlatır. Orada olan ve bu sahneye şahit olanlar bunu Şeytan'ın (Baalzevul) gücü ile yaptığını söylediklerinde İsa onlara; bir ülke kendi içinde bölündüğünde ayakta kalamayacağı gibi Şeytan'ın da kendi kendini bölerek kendisini kovamayacağını söyler ve Matta da geçen ilgili ayeti okur.¹²⁷

Eski Ahit'te Şeytan'ın yılan suretinde kadını kandırması ve kadının da adamı ikna etmesi anlatılırken, Yeni Ahit'te Şeytan'ın tüm insanlığa olan düşmanlığından bahsedilmektedir. Vahiy Kitabı Şeytan'a atfedilen tüm sıfatları içermesi bakımından önemlidir. Şeytan, Eski Ahit'te Lucifer iken Yeni Ahit'te Devil olmuştur. Eski Ahit'te Tanrı'nın emirleri dışına çıkmayan varlık olarak anlatılırken, Yeni Ahit'te bağımsızlığını ilan etmiş, aldatıcı, güçlü, düzenbaz, tuzak kuran, iftira eden, dünya üzerinde hâkimiyet elde etmek isteyen, baştan çıkaran, ümitsizliğe düşüren, kötü ruhların efendisi, İsa'nın en büyük düşmanı ve kendisinin yenilebilir aşağılık bir varlık olduğu anlatılmıştır.¹²⁸ İlk üç İncil'de Şeytan, Şeytanlar ordusunun komutanı olarak anlatılmıştır.¹²⁹

İslâm dininde ve daha çok Yahudilik'te Şeytan, konum itibariyle Tanrı'dan aşağı bir konumda ve onun egemenliği altındadır fakat Tanrı'ya rakip olarak görünen bir güç olarak da belirtilmiştir. Hristiyanlıkta dünya yönetimini elinde tutan iyi-kötü güçler olarak ve karanlık-aydınlık dünyalar anlayışına sahip olan Zerdüş ve Maniheizm akımıyla benzerlik göstererek Tanrı mesabesinde görülmüştür. Bu düalist anlayışı Roma Katolik kilisesinin heretik olarak kabul ettiği bazı Orta çağ Hristiyan toplulukları da

¹²⁵ Vahiy Kitabı, 12/10-11.

¹²⁶ Yeşaya, 14/12.

¹²⁷ Matta, 12/29.

¹²⁸ Matta, 4/1-11, 12/24-27; Markos, 1/12-13, 3/20-30; Luka, 4/1-13, 8/11-15, 10/19, 11/14-23, 22/1-3; Yuhanna 6/70.

¹²⁹ Matta, 12/25-29; Markos 3/23-27; Luka 11/17-22.

benimsemiştir. XI. Yüzyılda Fransa’da görülen ve heretik-gnostik niteliklerin kökenlerini oluşturduğunu söyleyebileceğimiz Bogomiller’e kadar uzanan Katarlar, ruh dünyasının ve madde dünyasının yaratıcılarının farklı olduğunu iddia ederek ikili bir öğreti geliştirmişlerdir. Onlar ruh dünyasını Tanrı’nın yarattığını söylerken, madde dünyasını yaratanın da Şeytan olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bogomil/Katar öğretisinde ruh-beden karşıtlığı ana tema olarak görülürken, Şeytan, İsa’nın küçük kardeşidir ve Tanrı’ya karşı işlediği kibir suçundan sonra af dileyip kendisine verilen mühlet ve hürriyet ekseninde dünyayı ve insanı yaratmış, Tanrı olduğunu söylemiş ve bunun üzerine af dilediği Tanrı, İsa’yı kurtarıcı olarak yeryüzüne, insanlığı doğru yola iletmesi için göndermiştir. Şeytan figürünün Eski Ahit’te başlayan hikâyesinin, Yeni Ahit’te bambaşka bir role büründürülmüş olması İsrailoğulları’nın pek çok farklı olaylara maruz kalmasından ileri gelmektedir. Bunlara örnek olarak Bâbil sürgünü verilebilir. İsrail toplumunda tek Tanrı inancının kökleşmesi, sürgünün akabinde gerçekleşen ikinci mabet döneminde İsrail’in zorbalığa, kıyıma ve yönetim tarafından baskıya uğraması, İsrailoğulları’nın Pers, Grek, Roma, Mısır gibi farklı ülkelerin kültürlerinden ve inançlarından etkilenip başlarına gelen kötülüğün Tanrı’dan bağımsız olduğuna inanmalarıdır. Fakat genel olarak Yahudi ve Hristiyanların Şeytan anlayışı onu bazen kötülüğün ana kaynağı ve müşahhas bir varlık olarak görmeleri, bazen de onu kötülüğün bir ilkesi olarak görmeleri, en sık görülen tutumları ise düşmanı temsil ediyor oluşudur. Buradaki düşmanlara parantez açılacak olursa bunların içerisine yukarıda bahsedilen Heretikler, Paganlar, Yahudiler ve Müslümanlar girebilir.¹³⁰

Yeni Ahit’te Şeytan bazen soyut bazen somut bir şekilde anlatılmıştır. Şeytan’ın kötülüğe sebep olabileceği gibi, insanında kendisinin kötülük yapabileceği ifade edilmektedir. Hristiyanlık inancında yılanın kandırdığı kadının kocasıyla yasaklanan ağaçtan meyve yiyerek günah işlemeleri tüm insanlığa mâl edilmiş olup, dünyaya her gelen canlının suçlu doğduğu inancı mevcuttur. Hristiyanlara göre Âdem’in işlediği günah yüzünden, Şeytan’ın hâkimiyeti mevcuttu. Tanrı’nın düşmanı Şeytan, insanoğlunu kölesi yaparak insanın bedeninde oturmaktaydı ve bunu insanın kendi iradesiyle gerçekleştirmekteydi. Bu durumda iken insanın iyilik yapmak için savaşması beyhude idi. İnsanoğlunu bu sefil durumdan kurtarmak için Tanrı’nın oğlu İsa gönderilmiş ve

¹³⁰ Gürkan, “Şeytan”, 39/103.

insana benzer bir vücut almıştır. İnsanlığı bu günah yükünden kurtarmak ve kefareti ödemek üzere çarmıha gerilmiş ve bedelini canıyla ödemiştir.¹³¹

Hıristiyanlık ve Yahudiliğe göre ilk günah işlenirken aldatan Şeytan'ın büründüğü hayvan konusunda farklı düşünceler öne sürülmüştür. “İblîs cennette karabatak kılığında dolaşırken bir ağaç gölgesinde etrafındaki güzellikleri seyrederek, Havva'yı izler. Âdemle birleşme esnasında kıskançlıktan içinde bir nefret oluşur ve Havva'nın kulağına kötü ve çirkin rüyalar fısıldar. Bu esnada orada Cebrail (Huriel) de vardır. Huriel elinde bulunan mızrakla İblîs'i uyarır, İblîs kılık değiştirerek Lucifer olur. Fakat ilk insan çifti onu tanıyamaz.”¹³² Yine Hıristiyanlıkta Havva'nın işlediği günahın kendisinden kaynaklandığını, İblîs ne kadar günah işlemeye teşvik etse de zorlamayacağı belirtilir.¹³³ Peygamberlerden İsa'nın da ilk imtihanı Şeytan'la olmuştur.¹³⁴ Şeytan, İsa'yı yanlış ruhta devam etmesi için kandırmak istemiş fakat başaramamıştır.¹³⁵ Aynı hadise Kur'an ve Hadislerde de anlatılmaktadır.¹³⁶

Hıristiyanlıkta Şeytan'ın varlığını zorunlu kılan bir neden de Şeytan'ın Yeni Ahit'te Eski Ahit'e nazaran daha fazla anılması ve İsa ile yüz yüze gelmesi nedeniyledir. Eski Ahit'te anlatılan Eyüp Peygamberin sabrını sınavan, onu imtihan eden ve bunu Tanrı'nın dilemesiyle yapan Şeytan, Yeni Ahit'te İsa'yı baştan çıkarmak için çabalayan, ikinci gelişinde Şeytan'la olan savaşı kazanacağını ve insanlığı Şeytan'ın yönetiminden kurtaracağını söyleyen, Şeytan'ın ve ona uyanların cezalandırılması gerektiğini bildiren bir kitap hâline gelmiştir.¹³⁷

Hıristiyan ikonografisine göre Şeytan'ı temsil eden hayvan keçidir. Günahsız masum insanları da kuzu olarak tasvir eden Hıristiyan geleneğindeki bu algı Eski Ahit'te ki “günah keçisi” ritüelinden ileri gelmektedir. Tanrı, İsrailoğullarından günahlarının kefareti için ödemeleri gerektiği iki keçiyi kurban etmelerini ister. Bir tanesi Yehova'ya kurban edilir ki bu İsrailoğullarının günahlarının bağışlanması içindir. Diğerisi ise

¹³¹ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 99.

¹³² Jeffrey Burton Russell, *Mephistopheles: Modern Dünyada Şeytan*, çev. Elif Çelik (Ankara: Panama Yayıncılık, 2019), 171.

¹³³ Russell, *Mephistopheles: Modern Dünyada Şeytan*, 177.

¹³⁴ Matta, 10/25, 12/24-27; Luka, 4/5-6.

¹³⁵ Matta, 4/1; Luka, 4/1.

¹³⁶ Âl-i İmran 3/36; Buhârî, Enbiyâ, 44.

¹³⁷ Serap Yüzgüller, “Orta Çağ'dan Rönesans'a İsa'nın Sınanması Betimlerinde Şeytan'ın Temsili”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 1/21 (2020), 165.

günahları yüklenecektir. Eski Ahit’te bu ritüel şöyle geçmektedir: “Harun, en kutsal yer olarak tanımlanan “Buluşma Çadırında” canlı tekeyi sunar, tekenin başına iki elini koyar ve bu esnada İsrail halkının işlemiş oldukları tüm suçları, günahları ve isyanları itiraf ederek bunları tekenin başına yükler. Tekeyi çöle göndermekle görevli olan adam, İsrail halkının tüm suçlarını yüklenmiş vaziyette olan tekeyi çöle salar.”¹³⁸

Burada anlatılmaya çalışılan günahın keçiyeye aktarılması ve onu yüklediği günahların sahiplerinin bulunduğu topluluktan dışarı atılması, bir nevi kötülüğü kendi içlerinden bertaraf etmek istemeleridir.

Ayrıca Hristiyanlığın mimarı olarak anılan Pavlus,¹³⁹ Efeslilere Mektubunda Şeytan’ın ve beraberindeki benzer kötü güçlerin yeryüzünde, yerin altında, havada karada çalıştıklarını ve Hz. İsa’nın Mesih olarak dönüşünde Şeytan’ın kötülüğün âlâsını yapacağını yazmıştır.¹⁴⁰ Vahiy Kitabında ise iyi ve kötünün nihai mücadelesini verdiği Armagedon savaşı anlatılır. Hristiyanların Tanrı’ya dua ederek kendilerini semaya çekmesi ve dünyayı yok etmesini istemelerine sebep olan ve gerçekleşeceğine inandıkları bu savaşın adı Armagedon savaşıdır. Bu savaş, Kitâb-ı Mukaddes’e göre Tanrı ve Şeytan arasında gerçekleşecektir.¹⁴¹ Armagedon’da savaşacak olanlar Tanrı’nın orduları ile Tanrı’nın düşmanları olacaktır. Şeytan’ın kendi sonunu getirmek ve son kez var gücüyle yeryüzünde düzeni bozmak için Tanrı’ya asi olanlardan oluşan bir ordu kurarak İsa’ya savaş açacak, İsa Mesih, Tanrının ordusuna komutanlık edecek ve Tanrı’nın da yardımıyla İsa ve ordusu kazanacak, insan yönetimleri sona erecek, Şeytan ve ordusu ateşe atılacak, Tanrı sonsuza dek sürecek krallığını kuracaktır.¹⁴² Yeni Ahit’te Şeytan’ın sonunun yenilerek ateşe atılması olacağı bildirilmiştir.¹⁴³

Hristiyanların kurtuluş reçetesinin İsa’ya iman etmek olduğunu öğreten bilginin arkasında; İsa’nın ölümünün insanlığı Şeytan’dan kurtarma adına yine Şeytan’a ödenmiş bir fidye olarak görmeleri ve İsa’nın, Şeytan’ı onun kendi evinde yenmesi olarak açıklanmıştır.¹⁴⁴ Şeytan’ın akıbeti Yeni Ahit’in 1.Korintoslular bölümünde

¹³⁸ Levililer, 16/20-22.

¹³⁹ Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 18.

¹⁴⁰ M. Süreyya Şahin, “Cin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 8/5-8.

¹⁴¹ Vahiy Kitabı, 16/16.

¹⁴² Daniel, 2:44.

¹⁴³ Luka, 4/6.

¹⁴⁴ Matta, 12/29.

belirtilmektedir. Buradaki pasajlar İsa'nın tüm yönetimleri, iktidarlari ve makamlari sona erdirip Krallığı Babası Tanrı'ya teslim edecektir. Çünkü Tanrı'nın tüm düşmanları mağlup edilene kadar İsa'nın kral olarak saltanat sürmesi gerekir. Son düşman sayılan ölümü de sona erdirecek¹⁴⁵ ve artık kötü güçlerin yargılanacakları son hüküm günü başlamış olacaktır.¹⁴⁶

Sonuç olarak hem Yeni Ahit'te hem de Eski Ahit'te Şeytan'ın somut bir varlık olduğu gerçeği kabul edilmiştir. Fakat yine de bazen farklı düşünceler ortaya çıkmış, onu bazen soyut, bazen müşahhas bir varlık olarak değerlendirmişlerdir. Şeytan'ın şahsî kimliğini kabul etmeyenlerin algısı, onu 'kötülük' olarak değerlendirenlerdir. Şeytan'ı savunma mekanizmasının bir sembolü olarak görenlerin algısı ise onun sadece fiziksel olduğunu düşünenlerindir. Bazılarına göre Şeytan algısı sadece bir sanrıdan/dayanaksız algılamadan ibarettir. Bazılarına göre ise Şeytan'ın dünyalı olmadığı ve olağanüstü güçlere sahip yabancı biri olduğu düşüncesidir.

2.3.3. Kur'an'da Şeytan

Kur'an-ı Kerim'in hedefi insanları hem bu dünyada hem de ahirette saadete ulaştırmak olduğu için, kendisine engel olan ve tam tersini yapmak için Rabbinden söz ve mühlet alan Şeytan'ı elbette insanoğluna birçok ayetle açıklamıştır. Şeytan'ın kötülüğün simgesi olduğu sadece Kur'an'da değil tüm semavi dinlerde kabul edilmiş ve bu inanç günümüze değin ulaşmıştır. Nitekim Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinde de Şeytan kavramı İslâm dininde olduğu gibi insanoğlunun en büyük düşmanı, yaratıcısına asi olan ve insanları Tanrı'dan uzaklaştırmak için çeşitli tuzaklar kurarak onları kendi safına çekmeye çalışan, bu dünyada ve ahirette hezeyana uğramalarını isteyen, kötülüğün simgesi olarak görülmektedir.¹⁴⁷

İnsanı düşman olarak gören ve insanların da kendisini düşman olarak gördüğü bu varlığın adı İblîs mi, Şeytan mıdır? Burada bilinmesi gereken şey Şeytan'ın itaatsizliğinden sonra Şeytan adını almış olmasıdır. Onun isminin değişmesi kendi karakterinin değişmesiyle alâkalıdır. Şeytan'ın varlığının başlangıcına gidersek onu ilk tanıdığımız yer Allah'ın kendisine Âdem'e secde etmesini söylemesi üzerine cin

¹⁴⁵ 1.Korintoslular, 15/24-26.

¹⁴⁶ Musa Osman Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 657.

¹⁴⁷ Russell, *Şeytan-Antikiteden İlkel Hristiyanlığa Kötülük Algıları*, 40.

taifesinden olan İblîs'in¹⁴⁸ secde etmeyip Rabbi'nin huzurundan kovulmuş olduğu andır. Âdem'e secde etmesi emredilirken isyan ettiğini anlatan ayetlerde İblîs olarak geçmektedir. Bu da İblîs'in şeytanlaşmadan önceki özel isminin bu olduğu çağrışımını yapmaktadır. Çünkü insanoğluna düşmanlığını ve onları kandırdığını anlatan ayetlerde Şeytan olarak zikredilmektedir. İlk asiliği Hz. Âdem'e secde emrine karşılık vuku bulan İblîs, hayırdan uzaklaşmış olduğu ve muhalefet ettiği için Şeytan olmuştur. Yani İblîs ve Şeytan aynı varlıktır. Bunu Cennetten önce ve Cennetten atıldıktan sonra diye kısımlandırırsak, kendisine hitap edilişi meyanında cennetteki isminin cin taifesinin başında iken ona verilen ismin İblîs, asi olduktan sonra kendisinden bahsedilen isminin Şeytan oluşu bize onun mahiyetini anlatır niteliktedir. Bu konuda ki ayetler bu yorumumuzu güçlendirmektedir.¹⁴⁹ Bu bağlamda İslam âlimlerince Şeytan'ın mahiyeti ile ilgili bazı yorumlar yapılmıştır.

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâm âlimlerinin ekseriyetine göre Şeytan melek değil cindir. Hasan Basrî (ö. 110/728) bu konuda şöyle demiştir; İblîs göz açıp kapayacak kadar kısacık bir an için dahi olsa meleklerden olmamıştır.¹⁵⁰

Taberî'ye (ö. 310/923) göre ise, "Kur'an'ın Şeytan'ın cinlerden oluşunu bize bildirmesi onun melek olduğu gerçeğini değiştirmez. Çünkü meleklerde cindir, gözle görülmeyen şeylere cin denir" demiştir.¹⁵¹

Ebû Hilâl Askerî'ye (ö. 400/1009) göre ise Şeytan bir sıfat, cin ise cins isimdir. Askerî, kötülük yapan insanlara Şeytan denilirken cinnî denilmeyeceğini, Şeytan kelimesinin kötülüğü, cinnî kelimesinin ise gizli oluşu ifade ettiğini belirtir. Allah'ın ayetlerinde cini değil ama Şeytan'ı lanetlediğini söyler.¹⁵²

İbn Hazm (ö. 456/1064) ise cinlerin ve Şeytanların varlığını kabul etmekle birlikte onları duyu organlarımızla algılayamayacağımızı, mümkün olduğu kadar bileceğimizi

¹⁴⁸ Kehf, 18/50.

¹⁴⁹ Bakara, 2/168,268; Âl-i İmran, 3/155,175; Nisa, 4/76,119,120; Maide, 5/90,91.

¹⁵⁰ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Âyet ve Hadislerle Peygamberler Tarihi*, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Çelik Yayınları, 2017), 1/66.

¹⁵¹ Ebû Câfer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri (Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'an)*, çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 1/227.

¹⁵² Ebû Hilâl Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 309; Öztürk, "İblis'in Trajik Hikâyesi-Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair", 52.

belirtir. Bu da peygamberlerin bildirdiği kadar mümkünleşir ki zaten buna da inanmak mecburiyettir der.¹⁵³

Gazzâlî, Şeytan'ın mahiyetiyle ilgilenmemiş, kendisine musallat olduğunu fark eden insanın, vücuduna yılan girmiş gibi, Şeytan'ın yılandan daha tehlikeli olduğunu bilerek, cisim mi değil mi diye sorgulamadan bir an önce ondan kurtulmaya çalışması gerektiğini söylemiştir.¹⁵⁴

Cinlerin meleklerden olduğuna karşı çıkan Fahreddîn Râzî ise (ö.606/1210), Şeytan'ın Hz. Âdem'e secde etmemesinin sebebinin kendisinin cin olmasından ötürü olduğunu söyler. Onun cin olduğunu kabul etmememiz “kâne mine'l cinni/ o cinlerden idi” ayetini doğru anlamamış olmamızla ilgilidir der.¹⁵⁵

Seyyid Şerif Cürcânî (ö.816/1413)'ye göre ise Kehf 50. Ayet'de de ifade edildiği üzere İblis cinlerdendir. Çünkü onun cinlerden olduğunun söylenmesi onun meleklerden olmadığını da belirtmektedir. Bir diğer savunusu, İblis'in kibrinin ve isyanının gerekçesi belirtilirken onun cinlerden olduğu vurgulanmıştır. Bu da onun meleklerin kategorisinde olmadığını göstermektedir. Zira meleklerin fitratında isyan yoktur.¹⁵⁶

Dünya semasının yetkilisi ve cennetin bekçilerinden olan İblîs'in/Şeytan'ın melek mi yoksa cin mi tartışmalarına nihai kararı veren kutsal kitabımız Kur'an ayetlerinde, Şeytan'ın kendi ifadesiyle cin olduğu bizlere bildirilmiştir; “*Hani biz meleklerle, “Âdem'e secde edin” demiştik. İblis hariç hepsi secde etmişti. O cinlerdendi, Rabbinin emrinden dışarı çıktı.*”¹⁵⁷ ayetinde geçen “o cinlerdendi” ifadesi, Şeytan'ın mahiyetini direkt olarak ifade etmektedir. “*Beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan...*”¹⁵⁸ Bu ifadesinden de Şeytan'ın ateşten yaratılmış¹⁵⁹ ve cin taifesine mensup olduğu anlaşılmaktadır. G. Davidson, Şeytan'ın Âdem'e secde etmeyişiindeki ileri sürdüğü bu gerekçede asıl

¹⁵³ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el- Kurtubî, *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/376.

¹⁵⁴ Ebu Hamid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), 3/65-66.

¹⁵⁵ Fahreddîn Râzî, *Mefatihü'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, çev. Komisyon (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 1/103.

¹⁵⁶ Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, ed. İbrahim Halil Üçer, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/532-534.

¹⁵⁷ Kehf, 18/50.

¹⁵⁸ Sâd, 38/76; A'râf, 7/12.

¹⁵⁹ Rahmân, 55/15.

vurgulamak istediği şeyin ateşten yaratılanın sonsuz, çamurdan yaratılanın sonlu olacağı düşüncesidir, demiştir.¹⁶⁰ Aynı zamanda Kur'an'da İblîs'in zürriyetinden bahsedildiği hâlde, meleklerin böyle bir durumdan tenzih edildiği de belirtilmiştir.¹⁶¹ Bu ayetlerle birlikte onun cin olduğu kabul edildiğinde mahiyeti ile ilgili verilen bilgiler doğru anlaşılmış olacaktır.

Âdem'e secde emri gelene kadar Şeytan imtihan edilmemişti. Bu süreç içerisinde Allah'ın verdiği emirlere göre mi yoksa nefsine göre mi hareket ettiği bir muammaydı. Âdem öncülüğünde insana tanınan bu imtiyaz, Şeytan'ın nefsine ağır gelmiş ve bu üstünlüğü kabul etmeyerek asi olmayı tercih etmiştir.

2.3.3.1. Şeytan'ın Allah'a İsyan Edişi

Şeytan'ın kötülük amacıyla yaratıldığını düşünmek mantiken biraz noksan kalmaktadır. Nitekim Şeytan'ın var oluş aşamasında yani aslında kendisi cin taifesinden yaratılmış ve cennette varlığı Âdem'den önce var iken başından beri kötü olarak yaratılmış olduğu kabul edilemez. Fakat Âdem'e secde edin denildiğinde o anda emre itaat etmediği için kendisinde kötülük hâsıl oldu ve içinde sadece iyilerin ve iyiliğin bulunduğu cennetten çıkarıldı.¹⁶² Nitekim Allah'ın ayetlerle bize bildirdiği şekilde geçen diyalogda “*senin orada/cennette büyüklük taslamam söz konusu olamaz*”¹⁶³ demesi de cennette daha önceden hiçbir kötülüğün ve kötü mefhumunun bulunmadığına işarettir.

İblîs dışındakilerin secde ettiğini belirten ve onun secde edenler arasında olmadığını söyleyen ayetle¹⁶⁴ ilgili Hasan Basrî şöyle demiştir; İblîs melek değildir, zira Allah Enbiyâ 27, Tahrim 6. ayetlerinde olduğu gibi meleklerin Allah'ın emri ile hareket ettiklerini ve Allah ne emrederse onu yaptıklarını bildirdiğini ifade etmiştir. Bu ve buna benzer diğer ayetlerin tümünde melekler emirlere karşı itaatkâr, Allah'a boyun eğen, O'nun sözünden çıkmayan varlıklar olarak nitelendirilmişlerdir. Fakat İblîs'den ise kötülük dışında başka bir durumunun vuku bulduğu söylenemez. Allah melekleri nurdan,

¹⁶⁰ Güç, *Satanizm*, 23.

¹⁶¹ Zuhurf, 43/19; Necm, 53/27.

¹⁶² Sâd, 38/77.

¹⁶³ A'râf, 7/13.

¹⁶⁴ A'râf, 7/11.

cinleri ise ateşten yarattığını belirtmiştir bu ikisi de farklı cevherler olduğundan İblîs melek değildir demiştir.¹⁶⁵

İblîs'in kendi ifadesiyle ateşten yaratıldığını bildirdiği hâlde ayette geçen emir, meleklerle emir şeklinde gelmiş olsa da emre muhatap olanlardan biri de İblîs idi. Çünkü ayette İblîs hariç denilmektedir. Bu istisna edatının Âdem'e secde emrinin İblîs'i de ihtiva ettiğini belirten Mâturîdî, İblîs'in melek mi cin mi olduğunu bilmemize bir hacet bulunmadığını, onun hakkında bize gerekli olan en önemli şeyin kendisinin düşmanımız olduğunu bilmemizdir diye ifade etmiştir.¹⁶⁶

İblîs'in Allah'a isyan ettiğini gösteren hareketin Âdem'e secde etmemesi olduğunu belirtmiştik. Fakat bunun üzerine Allah ona kendisini secdeden neyin alıkoyduğunu bildiği hâlde, bunu İblîs'e tekrar sormakta ve sebebinin onun cümleleriyle bize bildirmektedir.¹⁶⁷ Kendisi Âdem'den daha hayırlı olduğunu, Âdem'in topraktan fakat kendisinin ateşten yaratıldığını ileri sürerek ateşin topraktan daha hayırlı olduğunu düşünerek büyüklenmiş ve mazeretini bu şekilde dile getirmiştir.¹⁶⁸

İbn Kayyim el-Cevziyye'ye (ö. 751/1350) göre İblîs'in Allah'a isyan etmesi aslında Rabbine karşı büyüklük taslaması değil, Âdem'e karşı olan kibri ve gururundan ileri gelmektedir. İblîs aklınca te'vil yapmış ve ateş ile toprak öncülleri arasında birinin diğerinden üstün olacağını söyleyerek bir nevi kendini haklı çıkarmaya uğraşmıştır fakat naklin, akıldan üstün olduğu gerçeği orada da geçerli görülmüş olacak ki kıyamete kadar lanetlenmiştir.¹⁶⁹

Netice olarak Kur'an'da Şeytan, yaratılış itibarıyla kötü olan bir varlık değil, sonradan Allah'ın emrini çiğnemek suretiyle kötülük vasfını kazanan bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Hedefi insan olan ve kibrine yenilen Şeytan'a Allah tövbe etmesi için

¹⁶⁵ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 5/323.

¹⁶⁶ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 5/323.

¹⁶⁷ Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *El-Keşşâf'An Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vucûhi't-Te'vil Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 70, 2016), 2/810.

¹⁶⁸ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 5/324.

¹⁶⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, ed. Halil Aldemir, çev. Harun Öğmüş, Ahmet Ağırakça (İstanbul: Polen Yayınları, 2011), 2/87.

şans tanımış, emrine itaat etmediği hâlde onu hemen lanetlememiş ve ona konuşma fırsatı vermiştir.¹⁷⁰ Fakat O, küfründe ısrarcı davranınca artık lanetlenip kovulmuştur.

2.3.3.2. Şeytan'ın Lanetlenmesi ve Kovulması

İblîs ismiyle tanımış olduğumuz¹⁷¹ ve ilk günahın ortaya çıkmasına sebep olan Şeytan'ın¹⁷² varlığının insandan önce yaratılmış olduğu Kur'an ayetleriyle bizlere bildirilmiştir. Böylelikle Şeytan kötülüğün sembolü hâline gelmiş ve Hz. Âdem'e secde etmeyi reddederek kâfirlerden olmuştur.

Kur'an'da Şeytan'ın kovulmuş olduğunu bildiren en önemli sıfatlarından bir tanesi de racîm sıfatıdır. Kur'an'da racîm kelimesi 6 ayette¹⁷³ yer almakla birlikte bu kelimenin kökünden türemiş kelimelerle toplamda 13 yerde geçmektedir. Racîm kelimesi taşlanan manasına gelmektedir veya Allah'ın rahmetinden kovulup uzaklaştırılan demek olur ki bu da zaten kovulup uzaklaştırılan kimsenin arkasından taşlanacağı manasını ihtiva eder.¹⁷⁴

Kur'an'da açık bir şekilde belirtilmemiş olmasına rağmen zina suçu işleyenlere verilen cezanın adı da “recm” idi.¹⁷⁵ Fakat Kur'an'da ki recm ifadelerinin hiçbirisi bu manaya tekabül edecek şekilde kullanılmamıştır. Şeytan'ın kovulmuş olması racim sıfatı ile bildirilirken onun nereden kovulmuş olduğunu bilmek de önem arz etmektedir. Zira ayette “Öyleyse defol oradan, sen artık kovulmuş birisin.”¹⁷⁶ buyruğu ile onun rahmet-i ilâhîden kovulmuş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

Nîsa suresi 118. ayette “Allah şeytanı lânetlemiştir, o da “kullarından belli bir pay alacağım” demiştir”. Bu ayete göre lânet, Allah'ın Şeytan'ı rahmetinden uzaklaştırması ve kovmuş olması demektir.¹⁷⁸

Zemahşerî Sâd suresi 78. ayette, Allah'ın lânetinin vadedilen güne kadar Şeytan'ın üzerinde olduğunu bildirmesinin¹⁷⁹ sadece bu dünyada sınırlı kalmayacağını,

¹⁷⁰ Hicr, 15/39.

¹⁷¹ Bakara, 2/34.

¹⁷² Bakara, 2/36.

¹⁷³ Âl-i İmrân, 3/36; Hicr, 15/17,34; Nahl, 16/98; Sâd, 38/77; Tekvîr, 81/25.

¹⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/890.

¹⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/887.

¹⁷⁶ Hicr, 15/34.

¹⁷⁷ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 1/108.

¹⁷⁸ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 4/48.

¹⁷⁹ Sâd, 38/78.

dünya hayatında Şeytan'ın üzerinde iken ahiret hayatında da bu lâneti unutturacak ahiret lanetiyle bir olup sadece kesintiye uğrayacağını ifade etmiştir.¹⁸⁰

Mâturîdî de aynı şekilde Şeytan'ın dünyada kıyamete kadar Allah'ın rahmetinden uzaklaştırıldığını ve akabinde kıyamette de ona ebedi bir azap ve lanet olduğunu ifade etmiştir.¹⁸¹ Netice olarak Şeytan, Kur'an yorumcularına göre Allah'ın emrini çiğnediği için huzurdan kovulan ve her iki dünyada lanetlenmiş ve ebedi cezaya çarptırılmış bir varlık olarak betimlenmiştir. İlahi rahmetten ümidini kesen Şeytan, kovulmuş olmasına rağmen ölümsüzlük arzusu ile yanıp tutuşuyor, insanların tekrar dirilecekleri günden sonra tekrar ölümün olmayacağını bilerek kendince ölümden kurtulacağını sanıyordu. Bu sebeple kovulduktan sonra Allah'tan kıyamete kadar mühlet istemiştir.¹⁸²

2.3.3.3. Şeytan'a Kıyamete Kadar İzin Verilmesi

Şeytan'ın kibri ve gururu, topraktan yaratılmış bir varlığa secde etmesine engel olmuş ve kıyamete kadar da insanları saptırmak için Rabbinden mühlet istemiştir.¹⁸³ Şeytan'ın Rabbinden mühlet istemesinin ve Allah'ın İblîs'e kıyamete kadar insanları ayartma iznini vermesinin Allah'ın salih kulları üstünde hiçbir etkisi yoktur.¹⁸⁴ İblîs, kıyamete kadar kendisine yoldaşlar arayacak ve ona tabii olanlarla birlikte cehenneme atılacaktır.¹⁸⁵ Şeytan'ın görevini, niteliğini ve süresini bizlere bildiren Kur'an, onun her daim teyakkuza olduğunu ve insanları Allah yolundan saptırmak için her türlü yolu deneyeceğini,¹⁸⁶ ona inananlara kıyamet gününde ben sadece sizi kandırdım, ben Allah'tan korkuyorum deyip yüzüstü bırakacağını,¹⁸⁷ kendisinin değil, kendisine inananların kınanmaya layık görüldüğünü ve Allah'ın vaadine karşılık kendi vaatlerine inandıkları için artık birbirlerini kurtaramayacaklarını¹⁸⁸ bildirmiştir.

Allah, İblîs'in küfrü ve asiliği kendisine tercih edeceğini bildiği için ona bu mühleti vermiştir. İblîs'in insanların yeniden diriltilecekleri güne kadar mühlet istemesinin ardında onun kıyamet gününün geleceğini biliyor olması fakat ne zaman

¹⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/886.

¹⁸¹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/41.

¹⁸² A'râf, 7/14.

¹⁸³ A'râf, 7/14,15.

¹⁸⁴ Hicr, 15/39,40,42.

¹⁸⁵ Hicr, 15/43.

¹⁸⁶ Nisa, 4/119.

¹⁸⁷ Enfal, 8/48.

¹⁸⁸ İbrahim, 14/22.

gerçekleşeceği hususunda bilgisinin olmadığı ve bu yüzden korktuğu¹⁸⁹ ifade edilmiştir. Çünkü eğer ona bu vaktin ne zaman vuku bulacağı bildirilseydi Şeytan korkmaz ve kendini güvende hissederdi.¹⁹⁰

İbn Kayyım, Şeytan'ın insanların yeniden diriltilecekleri güne kadar mühlet istemesini, onun bunu hem kabul hem de itiraf ettiği manasında yorumlamıştır. O Şeytan'ın cahil veya bilmediği için isyan etmediğini, Allah'ın cehennemi kendisi ve ona uyanlarla dolduracağına yemin ettiğini gayet iyi bildiğini, küfür ve isyanının sadece inattan ötürü ileri geldiğini ifade etmiştir.¹⁹¹ Bazı müfessirler de bu belirli vaktin günü için Sur'a ilk üflemenin gerçekleşeceği vakit olduğunu, o günün de bu üflemenin içinde gerçekleşeceği gün olduğunu ifade etmiştir.¹⁹²

Netice olarak Şeytan Allah'a isyan edince Allah tarafından kovulmuş ve lanetlenmiştir. Şeytan işi daha ileri bir düzeye taşıyarak Allah ile iddiaya girerek, izin vermesi halinde ilahi planı bozarak kullarını saptıracağını ileri sürmüş Allah da ona izin vermiştir. Dolayısıyla Şeytan Kur'an'da kıyamete kadar kötülüğü fısıldayan bir varlık olarak nitelendirilmiştir.

2.3.3.4. Şeytan'ın Üstlendiği Kötülük Misyonu

Şeytan'ın var oluşu, yaratılmış olduğu bilinen ve kabul edilen bir gerçektir. Kabul edilmese bile gerçekliğinden ödün vermez çünkü varlığı Kur'an ve sünnette açıkça belirtilmiştir. Nasıl ki meleklerin varlığına iman ediyor ve var oluşlarını naslar çerçevesinde kabul ediyorsak aynı şekilde Şeytan'ın varlığını da naslarla biliyor ve kabul ediyoruz şu var ki sadece imanın şartları içerisinde açıkça zikretmiyoruz. Aslına bakılırsa Şeytan'ın varlığını peygamberlere iman içerisinde zikredebiliriz, nitekim evvelen de ahirden de bizi bilgilendiren ve Allah'ın mesajını getiren peygamberler bize bu mesajlar içerisinde Şeytan'ın varlığını da anlatmış ve açıklamışlardır.¹⁹³

Kötülüğün simgesi olarak bilinen Şeytan, iyiliğin zıddı/karşıtı olarak bilinmektedir. Allah'ın kâinattaki her şeyi zıddıyla kaim etmesi gibi Şeytan'da iyiliğin karşıtı olarak kendi hür iradesi ile kötülük misyonunu yüklenmiştir. Melekler iyiliğin,

¹⁸⁹ Enfâl, 8/48.

¹⁹⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 12/307.

¹⁹¹ Cevziyye, *İbn Kayyım Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, 1/503.

¹⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/886.

¹⁹³ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi, 1998), 425.

Şeytan ise kötülüğün simgesi ve vücut bulmuş hâlidir. Bir melek nasıl ki Allah'ın emrinden çıkamıyor ve verilen tüm emirleri yerine getiriyor, kötü düşünemiyor ve insanın iyilik duygularına karşılık geliyor ise Şeytan'da iyilik düşünemiyor, daima kötülük için çalışıyor ve kötü olan tüm duyguları insanoğluna telkin ediyor vaziyettedir. Zaten kendisi Rabbinin emrine dahi karşı çıktığı için bu vasıfla kıyamete kadar vasıflandırılmamış mıydı? Şeytan kötülük bağlamında yaratılmamıştı ama ilk insan yaratılıp ve ona secde etmesi emredildiğinde buna itiraz eden tek varlık olduğu için artık kötülüğün simgesi ve kötülüğün hammaddesi olmuştu. Kıyamete kadar da tüm kötülüklerin baş rehberi olmayı seçmişti.

Şeytan'ın kötülüğün simgesi oluşunun hikâyesi, Adem'e secde emrine asi olduğu andan itibaren başlar. Cennette kötülük olamazdı fakat yeryüzüne gönderilecek bir halife yaratılmıştı ve yeryüzünde her şey zıddıyla var olacaktı. O zaman iyiliğin karşıtı olarak kötülük de olmalıydı ve bu misyonu yüklenen varlık cin taifesinden cinlerin babası İblis oldu. İşte Şeytan'ın yüklenmiş olduğu kötülük misyonu bu andan itibaren vuku buldu.

Kıyamete kadar kötülüğü tercih edecek olan her insan Şeytan'ın yoldaşı ve arkadaşı olmayı da seçmiş demektir. Cehennem; Şeytan'ın kulağına kötülüğü fısıldadığında onu kabul eden ve onun yolunu seçen kullarla, cennet ise meleklerin iyiliği telkin ettiği ve bu telkin karşısında kayıtsız kalmayıp iyiliği seçen kullarla donatılacaktır. Şeytan, vazifesini tüm gücüyle ve söz verdiği şekilde gerçekleştirecek ve kıyamet gününde de kendisine inananları yine vazifesi gereği yüzüstü bırakacaktır.¹⁹⁴ Ancak Allah, Şeytan'ın ve tuzaklarının çok zayıf olduğunu söyleyerek¹⁹⁵ insanın, Şeytan'ı ve Şeytan dostlarını alt edebilecek kuvvette olduğunu da vurgulamıştır.

Sadece İslâm inancında değil, kitabi dinlerin tümünde, hatta hemen hemen tüm dinlerde var olan Şeytan kavramı, başka bir boyutta idrak ettiğimiz bir hasım, kötülüğün imgesi, vesvesesi ile zarar veren, tüm bunlara gücü yeten kötü bir varlık olarak ele alınmıştır. Şeytan, Allah'ı seven ve ona hakkıyla kul olabilme şuurunu benimsemiş insanların en büyük düşmanıdır. İnsanda bulunan iyiliğin zıddı olan kötülüğü sürekli yeni neslin tanımladığı şekilde online/aktif tutmaya çalışan Şeytan, bunu her insanda farklı şekilde gerçekleştirmektedir. O, tabiri caizse nabza göre şerbet vermekte, hatta değişen

¹⁹⁴ İbrahim, 14/22.

¹⁹⁵ Nisa, 4/76.

ve gelişen nesillere göre kendisini de hilelerini de güncellemektedir. İnsanoğluna düşen şey düşmanını iyi tanıması olacaktır. Çünkü Şeytan'ı ve onun kurabileceği hile ve tuzakları öngörebilmek ona karşı kullanılabilecek bir ateşin fitilini yakmak gibi olacaktır. Kişi kendisini tanır, iyi-kötü huylarının farkına varır ve kötülüğe sapmasına sebep olabilecek duygu ve düşüncelerini düzeltirse Şeytan'ı alt etmesi mümkün olacaktır. Nitekim Allah insana akıl ve irade bahşetmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şeytan'ın hileleri insanoğlunun idraki ve aklı yanında zayıf ve güçsüzdür. Ama düşmanını tanımayan, kendini tanıyamayan insan, Şeytan'ın hangi yönden zarar vereceğini kestiremez. Bu durumda insanoğlu onun tuzaklarına savunmasız yakalanacağı için düşmanından gelecek olan saldırılara karşı da siper alamayacak ve mağlup duruma düşecektir. Çünkü kendisinin cennetten kovulmasına sebep olan insan, Şeytan'ın düşmanıdır, bunun için O, elinden geleni ardına koymayacak ve kıyamete kadar insana galip gelebilmek için savaş verecektir.¹⁹⁶

Bu noktada Şeytan'ın insanı yoldan çıkarmak için kullandığı bazı teknikleri Kur'an açısından tespit etmek yararlı olacaktır.

1) Kötülüğü emretmesi

Allah, kötülüğe çağıran ve teşvik eden hiçbir şeyi emretmemiş bilakis iyiliği kullarına emretmiş ve kötülüğü yasaklamıştır.¹⁹⁷ Kuran'a göre kötülüğe sevk eden Allah değil Şeytan'dır. Şeytan var olan bu kötülüğe çağrıda bulunur ve insanlara kötülüğü emreder. Zaten ayetler ile de bu durum açıkça belirtilmiştir. “... *Şeytan'ın adımlarına uymayın. Kim Şeytan'a ayak uydurursa bilsin ki, o, edepsizliği ve kötülüğü emreder.*”¹⁹⁸ Bakara suresi 169.ayette geçen Şeytan'ın yalnızca kötülüğü, yüz kızartıcı suçları emretmesini bildiren ifadede Şeytan'ın asla iyi bir şey emretmeyeceğini, kötülükte haddi aşmayı “fahşa'yı” emredeceği vurgulanmıştır.¹⁹⁹ Ayrıca ayette geçen kötülük ve çirkinlik lafızları hakkında da ikisinin aynı manayı ihtiva ettiğini fakat kötülüğün gizli günahları, çirkinliğin ise alenen işlenen günahları ifade ettiği belirtilmekle birlikte kötülük ceza gerektirmeyen fakat çirkinlik ise ceza gerektiren suçları kapsamaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁶ Sâd, 38/79,82.

¹⁹⁷ Nahl, 16/90.

¹⁹⁸ Nur, 24/21.

¹⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/582.

²⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 1/336.

Şeytan, kendisiyle dost durumuna gelen insanlara kendi yolundan gitmeleri için emir verir. Fakat buradaki emir zorlama manasında anlaşılmamalıdır. Zira Şeytan'ın böyle bir gücünün bulunmadığına aşağıda detaylıca yer verilecektir. Fakat emreden kişinin emrettiği fiille ilgili yaptırım gücünün bulunması gerektiğini düşünürsek buradaki emri kişiyi vesvese ve aldatma ile fahşaya sürükleyip onunla başbaşa bıraktıktan sonra o işi yapması için emredip insanın o kötülüğü yapmaktan başka çaresinin kalmaması olarak anlamak mümkündür. Zira insan kendi nefesine kulak vererek Şeytan'ın fısıltı ve vesveselerini emir telakki eder ve kötülüğü yapmaktan başka çaresi kalmaz.²⁰¹ Şeytan'ın bu emirleri yalnızca inkârcılar üzerinde tesirlidir.²⁰² Zira Allah “*Çünkü nefis kötülüğü emreder durur*”²⁰³ diyerek insanın nefesine itaati ile birlikte Şeytan'ın arzusu ve emri de yerine gelmiş olmaktadır.²⁰⁴

Kötülüğü emreden Şeytan'ın hâkimiyet alanına inkârcılar girerken, onun fısıldadığı vesveselerden her insan nasibini almaktadır.

2) Kötülüğü Fısıldaması

Vesvese kelimesi dini manada “Şeytan'ın veya nefsin insana kötü ve zararlı telkinde bulunması, Şeytan'dan veya nefisten gelen, kişiyi dine aykırı aşırı davranışlara yönlendiren telkin” bu vesveselere kapılana da “müvesvis” denir.²⁰⁵

Kur'an, Şeytan'ın insanı saptırmak için kullandığı yöntemlerden birinin de vesvese olduğunu belirtir. Hz. Âdem ve Havva'ya örtülü yerlerini birbirlerine göstermeleri için Şeytan'ın vesvese verdiğini²⁰⁶ ve yine Âdem'e, sonsuzluk ağacının ona ebedilik kazandıracağını vesvese ile telkin ettiği bildirilmiştir.²⁰⁷ Bu ayette Âdem'in sadece vesvese ile Şeytan'a uyduğunu söylemek doğru olmayabilir, onun unutarak bu meyveden yediğini söylemek daha isabetli görünmektedir.²⁰⁸ Fakat Şeytan unutturma

²⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/655.

²⁰² Hicr, 15/42.

²⁰³ Yusuf, 12/53.

²⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/582.

²⁰⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 869.

²⁰⁶ A'râf, 7/20.

²⁰⁷ Tâ-Hâ, 20/120.

²⁰⁸ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 5/335.

fiiline güç yetirebilecek bir kudrette değildir, o sadece vesvese verir vesvese ise gevşekliğe sebep olduğu için unutturur.²⁰⁹

Âdem'e vesvesenin kadından yani Havva'dan geldiğini de söyleyenler mevcuttur. İblîs'in ilk önce Havva ile konuşup, Havva'yı aldattıktan sonra Havva'nın Âdem'e ısrarcı olması hususunda ona vesvese verdiğini, erkeğin kadın aracılığıyla karşılaştığı ilk fitnenin de buradan zuhur ettiğini ifade etmişlerdir.²¹⁰ Şeytan'ın vesvese yöntemi insanın psikolojisine etki etmekte ve kişide obsesif bozukluklara dahi yol açmaktadır. Bunun için vesvese verenden Allah'a sığınabilmek, içinde bulunulan an için elzemdir. Allah da kullarına vesvese geldiğinde kendisine sığınılması gerektiğini bildirmiştir.²¹¹

Şeytan Nas suresinde mübalağa sığasıyla “vesvas” olarak isimlendirilmiştir. Çünkü onun en etkili yöntemi vesvese olduğu için bu isimle adeta bütünleşmiştir.²¹² Şeytan'ın vesvesesi tek tür değildir, onun vesveselerinin çeşitlerini İbn Cüzeyy (ö. 741/1340) şöyle ifade etmektedir: “Şeytan ilk olarak insanın imanını hedef alır ve onu şüpheye düşürerek bozmak için uğraşır, burada başarı elde edemez ise kişiyi günaha teşvik eder, buradan da sonuç alamazsa ibadetlerini engellemeye çalışır, bu da olmaz ise kişinin amellerini ifsat etmek amacıyla kişinin kalbine riya duygusunu sokar, bu da olmadığı takdirde kişiye kibir duygusunu aşılamaaya çalışır ve sonuç olarak kişiyi çirkin ve kötü durumlara ulaştırmak adına kalbe haset kin, öfke gibi tohumları eker.”²¹³

Şeytan'ın şerrinin vesvese ile olduğunu ve en büyük Şeytan'ın insanın nefsi olduğunu söyleyen âlimler, istiaze ile Şeytan'dan ve onun vesveselerinden korunmanın mümkün olduğunu da söylemişlerdir.²¹⁴

²⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/866.

²¹⁰ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an* (İstanbul: Buruc Yayınları, 1997), 1/592.

²¹¹ Fussilet, 41/36.

²¹² Cebeci, *Kur'an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi*, 114.

²¹³ Mustafa Tuncer, *Kur'an'da Cin ve Şeytan* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 200.

²¹⁴ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, 1/97.

Şeytan'ın vesvese verdiği diğer bazı hususlarda Kur'an'da şöyle geçmektedir: *“Cömertlik yapanları fakirlikle korkutur”,*²¹⁵ *“onları kuruntuya sevk eder”,*²¹⁶ *“kin ve düşmanlık meydana getirmeye çalışır”*²¹⁷ *“onlara görevlerini unutturur.”*²¹⁸

Şeytan'ın bunca vesvesesi ve kuruntuya düşürme çabasına rağmen onun etkisi altında kalmayan, ona aldanmayan Allah'tan korkan halis müminler, güçlü irade ve imanlarıyla birlikte Allah'ın ceza ve sevap vaadini hatırlayarak hemen gerçeği görür, ona galip gelebilir ve onun etkisi altına girmezler.²¹⁹

Şeytan vesvese ile aldatamadığı insanı yanıltıcı telkinlerle safına çekmeye çalışır. Kendi misyonu olan kötülüğe davet etmek ve onu yaptırmak için her türlü yolu kullanmaktan çekinmez. Kötülüğe fısıldamak bir önceki adımı olduğu gibi başaramayınca bir sonraki planını harekete geçirir. Onun insanı aldatmak ve saptırmak için yapmayacağı hamle yoktur. İnsan için gerekli olan şey bu tür telkinler geldiği zaman Allah'a sığınmak olmalıdır.

3) Kötülüğe Çağırması

Şeytan kötülüğe çağırırken insan nefsinin temayül gösterdiği birtakım eğlenceleri öne sürerek kişiyi kendi safına çekmeye çalışır. Örneğin Şeytan'ın işi ve pislik olarak tarif edilen içki içmek, kumar oynamak, fal bakmak ve baktırmak, dikili taşlara tapmak gibi fiillerin hepsi haram olarak kabul edilmektedir.²²⁰ Şeytan bu tür kötülüklere insanı çağırmaktan geri durmaz ve insanı davet ettiği bu bataklığı insana güzel gösterir. Oysa tüm bu kötülükler insanın bedenine, ruhuna, malına ve aklına zarar vermektedir. Allah bunlardan sakınanların kurtuluşa ereceğini haber vermektedir. *“Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar ve fal okları Şeytan'ın pis işlerindendir. Artık bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”*²²¹ ayetin devamında *“Şeytan bu tür kötü alışkanlıklarla insanların*

²¹⁵ Bakara, 2/268.

²¹⁶ Nisâ, 4/118-120.

²¹⁷ Mâide, 5/91.

²¹⁸ En'am, 6/68; Yusuf, 12/42; Kehf, 18/63.

²¹⁹ A'râf, 7/201.

²²⁰ Cevziyye, İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr, 1/645.

²²¹ Mâide, 5/90.

arasına nifak sokmak ister”²²² diyerek bu fiillerin hangi sebepten dolayı haram kılındığını da insanlara açıklamıştır.²²³

İmam Mâturîdî, ayette geçen kötü fiillerin “Şeytan işi” olarak ifade edildiği üzere Şeytan işinin haram olduğunu belirtmiştir.²²⁴ O, bu tür fiilleri gerçekleştirenleri Allah’ın necis olarak nitelendirdiğini ve Şeytan’a kulluk olarak telakki ettiğini ifade etmiştir. Zira Allah’a ortak koşanlar necistir ayeti de buna delil oluşturmaktadır.²²⁵

Zemahşerî, Mâide suresinin 90. ayeti hakkında içki ve kumarın haram oluşunun cümlede birden fazla kez pekiştirildiğini ifade eder. Biri cümlenin kasır edatı olan innemâ ile başlamasıdır, diğeri putlara tapınma ile ard arda zikredilmesi ve bir başka pekiştirmenin de bu tür kötü fiilleri işlemeye çağırının Şeytan’ın işi olduğunun belirtilmesidir ki Şeytan’ın ancak ve ancak kötülük getireceğini, onun neden olacağı kötü akıbetleri, bu fiillerin failini Allah’tan uzaklaştırmaya ve insanlar arasında kin ve düşmanlığın hasıl olmasına sebep olabileceğini ifade etmiştir.²²⁶

İbn Kayyım ise ayette geçen Şeytan işi olarak adlandırılan fiillerden biri olan içkinin, akıl sağlığına zarar vererek kişinin hem kendine ve hem de başkalarına kötülük yapabilme potansiyelini arttırdığını ve buna binaen iyilikten de uzaklaştırdığını ifade etmiştir.²²⁷

Kâdî Abdulcebbâr, bu kötü fiillerden (içki, kumar, hırsızlık vb.) insanları uzaklaştırmak için emr-i bi’l-ma’ruf nehy-i ani’l-münkeri Müslümanlar üzerinde bir görev telakki etmiştir.²²⁸

İçki içmek, kumar oynamak gibi fiiller bağımlılık olup insan hayatının kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Hem maddi hem manevi hasara yol açan bu eylemleri Şeytan teşvik etmekte ve kişiyi Allah’tan uzaklaştırmakla kalmayıp insanı kendi hayatında bizatihi kendisinden dahi uzaklaştırmaktadır. Çünkü bu tür eylemler zihin bulanıklığına sebep olarak otokontrol bakımından arıza teşkil etmekte ve kişiyi amansız

²²² Mâide, 5/91.

²²³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/752.

²²⁴ Mâturîdî, *Te’vilatü’l-Kur’an Tercümesi*, 2/34.

²²⁵ Tevbe, 9/28; Mâturîdî, *Te’vilatü’l-Kur’an Tercümesi*, 6/349.

²²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/538.

²²⁷ Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi’u’t-Tefsîr*, 1/688.

²²⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, 1/242.

uçurumlara s ur klemektedir. Sarho  birinin sağlıklı iradesinden söz edilemeyeceği gibi kumar oynayan kişinin de  uurlu bir bilincinden söz edilemeyecektir. Bu durumda ailede ve toplumda iradenin doğru yönde kullanılmaması sonucu oluşan husumet, alkollü iken yapılan trafik kazaları ve ölümler, kumar borcunun intihara s r kleyi i gibi kötü vakalar eksik olmayacak ve  eytan'da emeline ula mı  olacaktır. Ve hepsinden  l  kişi muhafaza etmesi gereken değerlerini, dinini, ahl kını, onurunu, canını, aklını, malını ve hatta kendisinden sonra gelecek neslini tehlikeye atarak belki de kaybedecek ve kendi iradesi ile  eytan'ın yolunu ve davetini kabul etmiş sayılacaktır.

4) Kötülüğün duygusal ortamını hazırlama

Allah Hz. Âdem'i  eytan'a uyarsan mutsuz olursun diyerek uyardı tır.²²⁹  eytan'ın dünyanın sonuna kadar üstlendiği kötülük görevi ile ona uyanlar ve onu kendisine rehber edinenler için bir mutluluk kaynağı olmayacak, bilakis işledikleri bu günahlar akabinde  z leceklerdir. Fakat sadece günah işleyenler günahlarından sonra üzüntüye d  ar olur denilemez. Şeytan, kullara hüzün ve keder de a ılar çünkü bilir ki bu durum iman açısından tehlike arz etmektedir, beraberinde psikolojik olarak çöküntü verecek olan bu üzüntü hâline kulu sokabilmek için azami derecede gayret sarf eder. Bunlara  rnek olarak ümitsizlik verilebilir. Şeytan kişiyi  zmek için ona yaptığı her i i boş ve anlamsız gösterecek, çabalarının sonucunda hiçbir şey elde edemeyeceğini fısıldayacak ve bunun sonucunda insan ye'se kapılıp Allah'a isyan etme noktasına gelecektir ki bu da  eytan'ın emelinin gerçekleşmesine sebep olacaktır. Tüm bu kötülükleri iradesini kuvvetlendirmeden kullanan insan üzerinde gerçekleştiren  eytan, i  bitince artık insanı kendisiyle ba  ba a bırakacak ve onu  a kınl ğa uğratacaktır.²³⁰

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “ eytan, insanoğlunun vücudunda kanın dolaştığı gibi dola ır. (Yani onun damarındaki kötü duyguları devamlı olarak harekete geçirir).”²³¹ İnsanın duygularını yönlendirmede büyük etkisi olan ve kötülüğü yaptırırken kişinin iyi duygularına çeşitli sebeplerle ket vurmaya çalışan  eytan, insandaki bu zaafiyeti kullanarak her türlü iyiliğe engel olmaya çalışacaktır.

²²⁹ T -H , 20/117.

²³⁰ Furkan, 25/29; İbrahim, 14/22.

²³¹ Buhârî, Ahk m, 21; Bed' 'l-Halk, 11; Müslim, Sel m, 23,25.

5) Korkutarak İyiliğe Engel Olması

Şeytan'ın diğer bir yöntemi de insanları dünya malı ile korkutup cömertlik yapmalarına engel olmasıdır. Onları fakirlikle korkutur ve aç gözlülüğü aşılamaya çalışır.²³² Dünya malına duyulan fitrî sevgi Şeytan'ın da tetiklemesiyle uç boyutlara ulaşır ki bu da İslâmiyet'in beş şartından biri olan zekât mefhumunun yerine getirilmesini engeller ve kişiyi günaha sürüklemekle birlikte toplumsal yardımlaşmanın da zeminini zedelemiş olur. Bu tip insanlar artık Şeytan'ın dostudur ve onun emirlerini kendi yaşam standartlarının ayrılmaz bir parçası olarak telakki ederler. Bu konuda Allah tüm insanları onun aleyhinde uyarmıştır.²³³ Çünkü fakirlikten korkmayıp malını paylaşacak olan insanlar arasında muhabbet hasıl olacak ve Şeytan ekarte edilmiş olacaktır ki bu hiçbir surette Şeytan'ın isteyebileceği bir durum değildir. O öncelikle fakirlikle korkutacak ardından bu korkuyla insanları hayırdan men edecek şekilde cimriliği emredecek, insanın zengin olma ve mal edinme arzusunu²³⁴ fırsat bilerek iyiliğe engel olacak ve hiçbir insanın Allah katında değerli olmasını istemeyecektir. Nitekim onun görevi budur. Bu durumda insan, kendi rızkının Allah tarafından yaratılmış olduğunu bildiği takdirde Şeytan'ın bu vesveselerine kulak tıkayacaktır. Allah aklını kullanabilen, salim düşünen insanların zaten bu yönde hareket edeceğini de bildirmiştir.²³⁵

Zemahşerî, Şeytan'ın insanı fakirlikle tehdit etmesi hususunu, onun insanın malından başkalarına verdiğinde akıbetinin fakir olacağını söylemesidir şeklinde yorumlamıştır. Bununla birlikte bir memuru amirinin yönlendirdiği gibi Şeytan'ın da insanı sadaka vermemesi, cimri olması gibi telkinlerle yönettiğini ifade etmiştir.²³⁶

Mâturîdî, Şeytan'ın fakirlikle korkutmasının altında yatan niyetini, kişinin tüm sermayesini kaybedeceği korkusu ile kötülüğü ve Allah hakkında kötü düşünülmesini istememizden dolayıdır şeklinde açıklamıştır.²³⁷

Allah, insan tabiatının duygusal yapıtaşlarından biri olan korku motifini, Şeytan'ın kullanacağını ve buradan insanı etkisi altına alabileceğini fakat bunun sadece

²³² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/964-965.

²³³ Bakara, 2/268.

²³⁴ Âl-i İmrân, 3/14.

²³⁵ Râ'd, 13/22.

²³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/827.

²³⁷ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 2/214.

Şeytan'ın kendi dostları üzerinde etkili olacağını da ayetiyle bildirmektedir.²³⁸ Şeytan'ın bu korku duygusunu kullandığı alanlardan biri de savaş zamanlarında olmaktadır. Savaşta askerlerin moral motivasyonlarının yanında psikolojik durumları da büyük önem arz etmektedir. Bunu bilen Şeytan, savaşa başlamadan evvel Müslümanların kalplerine üzüntü ve korku aşılamak suretiyle onları daha baştan yenilgiye uğratmaya çalışmaktadır. Allah yine Kur'an'da bu konuya dikkat çekmiş ve yolunu izlemeyin diyerek onun apaçık bir düşman olduğunu ifade etmiştir.²³⁹

6) Kötülüğü haklı çıkaracak gerekçeler üretmesi

Şeytan ve dostlarının insanları kendi safına toplamak için gayret gösterdikleri bir diğer alan da kötülüğü iyilik kisvesi altında süslü gösterip insanlara güzel bir şeyler yaptıklarını zannettirmeleridir. Şeytan insanların karakterlerini baz alarak bu yöntemi kullanır. Her insanın mutlak surette bir zaaf noktasının var olduğu düşünüldüğünde bu zaafılara eğilim de fitrî olarak insanda mevcuttur. Kişinin nefesine hoş gelen bir olgu kişiyi kolayca bu fiili işlemeye sevk edebilir ve bu da kişiyi Şeytan'ın avı olmaya çok daha müsait bir konuma getirir. Nefesine hoş gelen ve zaaf noktasını oluşturan bir durumda insan, sağlıklı düşünemeyecek ve belki de doğru ile yanlış arasında ki muhakeme yeteneğini düzgün kullanamayacak ve bu da kolaylıkla hata yapmasına sebep olabilecektir. Şeytan insanı yaptığığın süslü ve güzel olduğuna inandırırsa kolaylıkla tuzağına da düşürmeyi başarabilecektir. Kur'an ayetleri bunun aldatmaca olduğunu, Şeytan'ın tuzaklarından ve kullandığı tekniklerden biri olduğunu teyit etmektedir.²⁴⁰

Şeytan'ın bu yöntemi sadece bireysel değildir, O, toplumların ifsadı için de uğraş vermektedir. Allah sünneti itibariyle dilediği toplumları kimi zaman açlık, salgın hastalık, doğal afetler gibi çeşitli imtihanlarla sınavabilir. Toplum bu musibetleri kendi lehine olarak ders mahiyetinde algılamaz ve bunu isyana, taşkınlığa ve daha da bozulmaya yönelik bir tutuma doğru ilerletirse, Şeytan'ın onlara amellerini süslü göstermesi ve kötülük için haklı gerekçeleri olduğunu düşündürmesinden ötürü tuzağına düşebilirler.²⁴¹

İnsan mizacı nefse hoş gelen şeylere meyilli olduğu kadar kibir ve sabırsızlığa da meyyaldir. Refah bir yaşam süren kişi maddi sıkıntılarla imtihan edildiği takdirde

²³⁸ Âl-i İmrân, 3/175.

²³⁹ Bakara, 2/208.

²⁴⁰ Neml, 27/24; Ankebut, 29/83; Nahl, 16/63; Enfal, 8/48; En'am, 6/4.

²⁴¹ En'am, 6/43.

sabırsızlaşır²⁴² ve gururu onu öfkeli birine dönüştürebilir.²⁴³ Bu noktada başına gelen tüm kötülöklere sabredip Allah’a tevekköl ettiği takdirde kulluk misyonunu yerine getirmiş olur, Şeytan’a uyar ve onun emirlerini yerine getirirse de artık Şeytan’ın dostu olarak kabul edilir.²⁴⁴

Şeytan’ın insanı saptırma yöntemlerinden bir diğeri olan kibir, insanın kendisini başka insanlardan üstün görmesi ve böbürlenmesidir. Nitekim büyülenmek ve böbürlenmek ifadelerinin içeriğini ilk dolduran varlık İblis olmuştur. Kur’an ifadesiyle Allah katında seilmeyen insan büyüklük taslayan insandır.²⁴⁵ Allah kibrin hem dinen ve hem ahlâken zararlı olduğunu belirtmiş ve kibirden kendisine sığınılmasını emretmiştir.²⁴⁶ Bu uyarı kibir ve gururlanmanın ne denli bir kötölük ve günah olduğunun da göstergesidir.

Bu maddeleri toplu şekilde özetlemek gerekirse şöyle diyebiliriz; İradesi zayıf olan insanlar günah işlemeye daha meyillidir. Şeytan’ın vesveselerine aldanıp günahlarında ısrar eden insan zamanla Rabbini unutacak konuma gelir ve yoldan çıkmışlardan yani Şeytan’ın ordusuna katılanlardan olur. Yoldan çıkmak demek illa dinden çıkmak başka dine geçmek manasında anlaşılmamalıdır. Şeytan insanı buradan da vurabilir. Kişinin günahları sebebiyle artık ne yaparsa yapsın, geri dönse dahi affedilmeyeceği düşüncesini fısıldaması da onun aldatmacalarındandır. Allah-u Teâlâ tövbe edildiği takdirde günahların bağışlanacağını bize bildirmiştir.²⁴⁷ Şeytan’ın bu tarz vesveselerinden ve her türlü şerrinden emin olabilmek peygamberlere has bir durumdur. İnsanın zaaf noktalarını bilen ve her türlü kötölöğe çağırın Şeytan, sadece iman ve irade noktasında güçlü olan insanlar safında başarısız olmaktadır.

İnsan iyilik ve kötölük yapma duygularına haizdir. Şeytan kötölöğü iyi gibi gösterip, onu yapması için teşvikte bulunur. Buna aldanın insanoğlu iyilik yaptığını düşünerek Şeytan’ın askeri olma yolunda ilerler. Buradaki tek suçlu Şeytan olarak gözükse de aslında öyle değildir. Şeytan sadece fısıldar ama insanoğlu kendini, iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlış, bilgiyi ve cehaleti ayırt edebilecek düzeyde yetiştirmiş olursa

²⁴² Yunus, 10/12; Hud, 11/9; İsrâ, 17/83.

²⁴³ Kehf, 18/54.

²⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/501-502.

²⁴⁵ Nahl, 16/23.

²⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/793-794-795.

²⁴⁷ Tevbe, 9/104.

tercihleri hususunda Şeytan'ın tuzağına düşmeyecektir. İnsana düşen en büyük görev Allah'ın sakınanları sevdiğini bilerek ve bu istikamette kulluk bilinci ile hayatını idame ettirmesidir. Tabii ki sadece insan kendi kendine yetebilen bir varlık değildir. Bu hususta her şerde olduğu gibi evvelde Allah'a sığınmak elzemdir. Zira Kur'an okumaya başlarken dahi kovulmuş Şeytan'ın şerrinden Allah'a sığınmamız emredilmiştir.²⁴⁸ Şeytan'ın şerrinden Allah'a sığınmak, O'na olan güvenimiz ve teslimiyetimizle bağlantılıdır. Zaten Rabbine güvenen ve teslim olan birine yukarıda geçen ayette de belirtildiği üzere Şeytan nüfuz edemez.

Rabbimiz daha Şeytan'ın tuzağına düşmeden, fitneyi fısıldadığı andan itibaren kendisine sığınmamızı bizlere bildirmiştir.²⁴⁹ Allah'a olan bağlılık ve Onunla daima irtibat hâlinde olmak da Şeytanı uzaklaştıran bir durumdur. Allah'la bağı zayıflayan insan için Şeytan; pusuda avını bekleyen tilki mesabesindedir. Allah ile bağ kurabilmenin yolu O'na ibadet, dua, tövbe etmek ve salih amel işlemekten geçer. Cabir b. Abdullah'ın bu konuda rivayet ettiği hadis yerinde görünmektedir. “İblîs artık namaz kılanların kendisine ibadet etmelerinden ümidi kesmiştir. Ancak o Müslümanların arasında fitne ve düşmanlık meydana getirebileceğini ummaktadır.”²⁵⁰ Namaz kılan her insan Allah ile irtibat hâlinde olsa dahi Şeytan'ın boş durmayacağını bilmesi gerekir. Bu noktada alınacak önlem namazını, Allah ile olan irtibatını koruması gerektiğidir. Bu da namaz kılarken şuurlu olmaktan geçer. Gaflet içinde kılınan bir namaz Şeytan'ın vesveselerine kapı aralayacaktır. Şeytan'dan gelen vesveselere gaflet anında yakalanan insan onun telkin ettiği kötülükleri belki de haklı görecektir ve onun emeline ulaşmasını sağlayacaktır.

İnsan en büyük düşmanı olan kendi Şeytanını yani nefsinin tüm bu aldatmacalara karşın eğitmeli ve olgunlaştırmalıdır. Kötülük problemi ile bütünleşik formda ele almış olduğumuz Şeytan figürü her ne kadar bu konuda büyük rol oynuyor olsa dahi yukarıda da bahsedildiği üzere o insan yaratılışı karşısında aslen pek zayıf kalmaktadır. Onun tesiri halis Müslümanlara olmamasıyla birlikte inkârcılar üzerinedir. Bu da bizi kötülük probleminin tüm altyapısını oluşturan meselelerin hepsinin Şeytan'ın üstüne yükleyemeyeceğimiz manasına gelir. Üçüncü bölümde de bahsedileceği üzere insana

²⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/861.

²⁴⁹ A'râf, 7/200; Fussilet, 41/36; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/825.

²⁵⁰ Tirmîzî, Fiten, 159.

Şeytan karşısında verilmiş özgür irade ve onun insan için imtihan aracı olması konunun anlaşılmasını daha iyi sağlayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLAHİ ADALET VE HİKMET AÇISINDAN ŞEYTAN'IN VARLIĞI

Şeytan kavramının nasıl ortaya çıktığı tüm insanlık tarihi boyunca bilinse de onu algılama şekli zaman zaman değişime uğramış ve çeşitli yorumlarla konu farklı problemlere yol açmıştır. Şeytan'ın diğer dinlerde sadece kötülüğün temeli değil de bazen Tanrı'nın rakibi olarak görülmüş olduğu da bu yorumlardan biridir.²⁵¹ İslâm'da ise Şeytan Âdem'e secde etme emrine isyan etmesi ve büyüklük taslayarak bunda ısrar etmesi neticesinde Allah'ın huzurundan kovulan ve o olaydan sonra kıyamete kadar insanlara kötülüğü telkin eden bir varlık olarak tasvir edilmiştir.

Kelâm ilminin en önemli konularından biri de şüphesiz ki Allah'ın adaleti ve insanın fiillerindeki sorumluluğudur. Peygamberden sonra meydana gelen hadiseler ve Müslümanların karşılaştıkları elîm olaylar neticesinde ortaya çıkan problem, bu olaylar Allah'ın yazmış olduğu bir kader miydi yoksa kişilerin kendi tercihleri sebebiyle ortaya çıkan fiiller miydi? Hadiselerin neticesini direkt olarak insana yüklemek ağır geldiği gibi, hakiki failin Allah olduğunu söylemek de Allah'ın kötü olduğunu belirtmekte ve tenzih anlayışından uzaklaştırmaktaydı. Bu sebeplerin klasik kelâmın teklif, kaza-kader, adalet gibi konularının bağlantılı olduğu irade meselesiyle ilgili olarak tartışıldığı görülmektedir.²⁵²

Bu bağlamda ortaya çıkan ve olan biten her şeyi Allah'a nispet eden, kişinin rüzgârın önünde bir yaprak gibi savrulduğu benzetmesini kader anlayışına bağlayan, hakkında yazılan kadere itaat etmek zorunda olduklarını belirten Cehm b. Safvan'a göre insanın fiili yoktur. İnsandaki güç ve irade Allah tarafından yaratılmıştır.²⁵³ Bu açıdan bakılınca Şeytan'ın varlığında bir hikmet aramanın bir anlamı yoktur. Çünkü Cehm'e göre yaratılış da teklif de cebirdir. Tamamen Allah'ın iradesiyle gerçekleşen olaylardır.

Bu cebrî anlayışa tepki gösteren Kelâm ilminin kurucuları kabul edilen Mu'tezile âlimleri ise irade meselesini kendi ekollerinin temeli olan “tevhit ve adalet” ekseninde incelemişlerdir. Adalet ilkesine göre şekillenen Allah tasavvurları onların düşüncelerinde

²⁵¹ Gürkan, “Şeytan”, 39/101.

²⁵² Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), 33-34.

²⁵³ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1994), 185-186.

kendini göstermiştir. Buna göre her şeyi bir gaye ve hikmete göre yaratan, yarattıklarında kullarının faydasını hedefleyen, iyilikten başka bir şeyi yaratmayan ve asla kimseye zerre kadar haksızlık yapmayan bir Allah tasavvuruna sahip olan Mu'tezile âlimleri bütün olgu ve olayları bu çerçevede değerlendirmişlerdir. Buna göre Allah kimin mü'min, kimin kâfir olacağını belirlemez. Çünkü bunlar, kulların kendi tercihleri sonucu kendi fiilleriyle yaptıklarıdır. İnsan fiilleri içerisinde bulunan kötülük, zulüm gibi eylemleri Allah'a nispet etmek, O'nu kötü ve zulmeden bir varlık olarak niteleyeceği için bu fiillerin yaratıcısının Allah olmadığını söylemişlerdir. Ayrıca Mu'tezile fiillerin yaratıcısının Allah olduğu kabul edildiğinde sonucunda ceza veya mükâfat olmasının da hikmetli olmayacağını ileri sürerek Allah'ın tüm fiillerinin çirkin ve kötü olmaktan uzak olduğunu belirtmişlerdir.²⁵⁴ Allah'ın adaletli olmasından ötürü her bakımdan kulları için en güzeli/aslahı yaratması vaciptir. Kulları teklif-i mâlâyutâk/güç yetiremeyeceği şeylerle sorumlu tutmamalı ve kulluk gereği vazifelerini yerine getirirken önlerinde bulunan her türlü engeli kaldırmalıdır.²⁵⁵ Mu'tezile'nin tevhit ve adalet ilkesi çerçevesinde şekillenen özgür irade meselesi, insanın fiillerinin iyi ya da kötü olarak vasıflanması ve sonucunun değerlendirilmesi için, kulun bizatihi, fiili kendi iradesiyle seçmesi gerekmektedir.²⁵⁶ Allah mademki kötülüğü asla istemez ve yaratmaz o zaman kötülüğe teşvik eden Şeytan'ın kıyamete kadar yaşamasına ve kullarını saptırmasına neden müsaade etmiştir. Bu Allah'ın adaleti ve hikmetiyle nasıl bağdaşabilir? Mu'tezile içerisinde Şeytan'ın varlığının ilahi adalet ve hikmet açısından nasıl izah edildiği ileride alt başlıklarda açıklanacaktır.

Eş'arîlerin Allah tasavvuru ise daha ziyade mutlak ilahi irade, güç ve otoriteye dayanmaktadır. Onlara göre Allah'ın mutlak iradesi hiçbir şeyle sınırlanmaz. O, kulların faydalarını gözetmek zorunda değildir. Bütün mülk Allah'ındır ve o mülkünde dilediğini yapma hakkına sahiptir. Bu sebeptendir ki Allah'ın yaptığı hiçbir şey O'nun için kötü olamaz.²⁵⁷ Bu açıdan bakılınca Şeytan'ın insanı kötülüğe teşvik etmesi bilinemez ve sorgulanmazdır.

²⁵⁴ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/344-345.

²⁵⁵ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/133.

²⁵⁶ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/778.

²⁵⁷ Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, 271.

Mâturîdîler ise kelâmî problemleri daha ziyade ilahi hikmet teorisiyle çözümlmeye çalışmışlardır. Onlara göre Allah'ın yarattıklarında muhakkak bir hikmet bulunur. Allah asla hikmetsiz bir şey yapmaz. Mâturîdîler hikmete “isabet ve bir şeyi layık olduğu yere koymak” anlamı vermişlerdir. Bu bağlamda Allah' da her işte doğruya isabet eden ve her şeyi lâıyk olduğu yere koyan hikmetli bir varlıktır.²⁵⁸ Bu bakış açısına göre Şeytan'ın varlığı ve onun kıyamete kadar kötülüğe teşvik etmesine izin verilmesinin de bir hikmeti olmalıdır.

Görüleceği üzere özellikle Mu'tezile ve Mâturîdî kelâmcılar Allah'ın adalet ve hikmetine oldukça vurgu yapmış ve kelâmî problemleri bu çerçevede çözümlmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda kelâmcıların kötülüğü teşvik eden ve kullarını daima saptırmak isteyen Şeytan'ın varlığını Allah'ın adalet ve hikmetiyle nasıl bağdaştırdıkları merak konusudur. Bu konu hakkında Kur'an'da ve kelim âlimlerinde ortaya konan savunuları birkaç başlık altında incelemeye çalışacağız.

3.1. Bilinmezlik ve Sorgulanamazlık Savunusu

Kur'an-ı Kerim'de “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”²⁵⁹ ifadesiyle belirtilen ayette, cinlerin varlığının ve yaratılış sebebinin, insanın yaratılış sebebi ile aynı olduğu ifade edilmiştir. Bu ayet akıl ve irade sahibi insanların mükellef tutulduğu durumların cinler içinde geçerli olduğunu göstermektedir. Bu da bize onların yaratılmasındaki amacın, dünyada imtihan edilip en sonunda mükâfat olarak ebedi yurt olan ahirette Allah'a ve vaad ettiği cennetine kavuşmak için olduğunu göstermektedir. Mâturîdî bu ayetlerin yorumunda her iki varlığın da yaratılış sebebinin sadece Allah'a kulluk ve imtihan edilmeleri olduğunu söylemiştir.²⁶⁰ Şeytan da cin taifesinden olduğuna göre onun yaratılış gayesi de aslında başlangıçta kulluk vazifesini yerine getirerek ebedi saadeti elde etmek olmalıdır. O sebeple Allah'ın Şeytan'ı kötülük amacıyla yarattığını söylemek Kur'an'ın beyanlarına aykırıdır.

Ancak bazı kelâmcılar Şeytan'ın ve bazı zararlı yaratıkların yaratılış hikmetinin bilinemeyeceğini ifade etmişlerdir. Probleme çok farklı açılardan cevaplar sunan Mâturîdî Şeytan'ın yaratılış hikmetine ilişkin cevaplardan birinin de bilinmezlik

²⁵⁸ Arslan, “Mâturîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti”, 74.

²⁵⁹ Zâriyat, 51/56.

²⁶⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 14/178; Arslan, “Mâturîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti”, 82-83.

olduğunu ifade eder. Şeytan'ın cin taifesinden olduğu ve kendisine kıyamete kadar insanları azdırma mühleti verilmesi hususunda Mâturîdî konuyu hikmet kavramı çerçevesinde incelemek üzere şu soruyu sorar; “Allah'ın, İblîs'in kulları günaha davet edeceğini ve onların düzenini bozacağını bilerek, onu yaratıp ve kıyamete kadar kendisine bu hususta süre tanımasının hikmeti nedir?” Buna cevap olarak yine kendisi, Şeytan'ın insanlar tarafından bilinmesi mümkün olmayan bir hikmet üzere yaratılmış olabileceğini ifade etmiştir. Mâturîdî, Şeytan'ın ve asi kulların yaratılış sebebindeki hikmetin akılla kavranamayacağını söylerken aynı zamanda insana özgür irade verildiğini de beyan eder. İnsanların kendi sonlarına giden yolu kendilerinin tercih ettiklerini, tercihleri hasibiyle de gidecekleri yeri belirlediklerini ifade etmiştir.²⁶¹

Şeytan'ın bilinmezlik savunusu hususunda konuyu hikmet perspektifinden değerlendiren Mâturîdî, Allah'ın Şeytan'a kötülük vasfı yüklemesini ve bunun için ona güç vermesinin sebebini, Allah'ın hakkı olarak görür ve O'nun adalet, rahmet, fazilet ve hüküm sıfatlarının bilinmesini istediğini belirtir. Örnek olarak Eyyûb peygamberin hayatındaki zorlukları ve belâları gösteren Mâturîdî, Allah'ın dilerse hiçbir sebep olmadan da bu belaları kendisine verebileceğini ve bunun imtihandan başka bir şey olmadığını ifade eder.²⁶²

Allah'ın, içerisinde hikmet ve sır bulunan birtakım şeyleri, insanoğlunun bilgisine ulaşamayacağı ve idrak edemeyeceği şekilde yaratması Allah'a caizdir. Zira Allah yarattığı her şeyi hikmet çerçevesinde yaratmıştır fakat insanoğlundaki bilgi ve anlama kabiliyeti bu hikmetin seviyesinde olmadığı için onu anlayamaz. Buna binaen İblîs'in yaratılmış olması hikmet perspektifinde caizdir. Fakat biz bunun hikmetini idrak edemeyiz.²⁶³

İblîs'in ayetlerde anlatıldığı gibi, insanların birçoğunu kandıracağım, bana onların dirilme gününe kadar mühlet ver gibi Allah ile olan diyalogları, bize İblîs'in şu anda yaşadığımız dünya hayatını ve sadece insanlığın varoluşundan sonra indirilen kitaplarda yazan ahiretin varlığını, insanın mahiyetini ve fıtratını nasıl bilebildiğini düşündürmekte ve bizim toplumumuzdan önce de başka bir dünyanın varlığı, başka bir topluluğun var

²⁶¹ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/42.

²⁶² Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 12/281.

²⁶³ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/42.

oluşu mümkün müydü gibi soruları akla getirmektedir. Diğer taraftan da Âdem'in, İblîs konusunda uyarılmasına rağmen neden onun tuzağına düştüğü insanoğlunda merak uyandırmaktadır.²⁶⁴ Bu konuyu değerlendiren Eş'arî âlim Şehristânî El-milel ve'n Nihal adlı eserinde İblîs hakkında doğan şüpheden 7 şüphe daha doğduğunu ve bunların Tevrat ve 4 İncil'de geçtiğini belirtir. Onlar sırasıyla şöyledir;

1) “Allah benden ötürü meydana gelebilecek olayları bilmesine rağmen neden beni yarattı? Benim yaratılmamda ki hikmet nedir?

2) Beni İrade ve dilemesi üzerine yarattı. Boyun eğmemde bir yarar, kötülüğümden de bir zarar gelmeyeceği halde neden beni itaat etmekte sorumlu tuttu. Bunun hikmeti neydi?

3) Beni yarattı ve kendisine itaat etmemle sorumlu tuttu. Ben de kendisini tanıdım, ulûhiyetini kabul ettim. Fakat daha sonra neden Âdem'e secde etmemi istedi? Bu emrin benim ulûhiyet tasavvuruma hiçbir faydası olmadığı hâlde, bu teklifle mükellef tutulmamdaki hikmet neydi?

4) Beni yaratıp kendisini bilip tanımakla mükellef tuttu, sonra Âdem'e secde etmemi istedi. Ben de bu emrine itaat etmeyince beni neden lanetledi ve cennetten kovdu? “Senden başka hiçbir şeye secde etmem” demek tek kabahatim olmuştu. Cennetten kovulmamın ve lanetlenmemin hikmeti neydi?

5) Beni yarattı ve hem genel hem özel manada beni mükellef tuttu, özel manada itaat etmediğimde beni lanetledi ve cennetten kovdu. Peki, sonra neden tekrardan cennete girmeme, Âdem'e ulaşmama ve onu kandırmama izin verdi? Oysaki cennete girmeseydim, Âdem ve onun soyundan gelecek olanlar orada benden uzakta ebedî olarak rahat içinde yaşarlardı. Böyle yapmasındaki hikmet neydi?

6) Beni yaratıp genel ve özel anlamda mükellef tuttu. Özel anlamda itaat etmeyince beni lanetledi ve cennetten kovdu, ardından cennete ikinci kez girmeme müsaade etti. Benimle Âdem arasında olan bu düşmanlığa Âdem'in çocuklarını neden ekledi. Bu öyle bir düşmanlık ki onlar beni göremediği hâlde ben onları görüyorum,

²⁶⁴ Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihal”*, 18.

onların bana hiçbir gücü yetmez iken ben onları vesvese ve tuzaklarıma düşürebiliyorum. Bunun hikmeti neydi?

7) Beni yaratıp genel ve özel anlamda mükellef tuttu. Özel anlamda itaat etmeyince beni lanetledi ve cennetten çıkardı. İkinci kez cennete girmek için bana müsaade etti, beni engellemedi ve Âdem'e ulaşmama olanak tanıdı. Sonra beni yine cennetten kovdu ve Âdemoğullarına musallat etti. Ben bundan sonra O'ndan kıyamete kadar süre istediğimde bana niçin bu izni verdi? Ben O'na şöyle demiştim; “insanların tekrar dirileceği güne kadar senden izin istiyorum”²⁶⁵ O da buyurdu ki; “Şüphesiz ki sen kendisine mühlet verilenlerdensin.”²⁶⁶ Allah beni o esnada helâk etmiş olsa tüm insanlık benim varlığımdan ve musallat edilmemden kurtulacak ve belki de yeryüzünde kötülük denen şey olmayacaktı. Dünyanın düzen ve intizam üzere kalması, kötülüklerle bozulmasından daha evlâ değil midir? Bana bu mühletin verilmesindeki hikmet nedir?”²⁶⁷

Şehristânî burada İncil'den örnek verip; Allah'ın meleklerle şöyle buyurduğunu anlatır: “Sen genelde seni mükellef tuttuğum şeyde bana olan itaatinde samimi olsaydın benim hakkımda “niçin” demez ve beni sorgulamazdın. Ben varlığı tek olan İlâh'ım. Benden başka İlâh yoktur. Benim yaptıklarım sorgulanamaz, yaratmış olduklarımın fiilleri sorgulanabilir.” Bu hususun Tevrat'ta da aynı şekliyle yer aldığını söylemiştir.²⁶⁸ İblîs'in kıssasında sorulan bu soruların esasen insana ait olduğu aşikârdır.

Hikâyenin sonucunda Şehristânî'nin vardığı kanı ise Eş'ariler'in uluhiyet tasavvuru ile benzerlik göstermektedir. Yani Allah'ın fiillerinde bir hikmet, illet, gaye söz konusu değildir. Allah mülkünde meşiet sahibidir ve dilediğini yapar. Oysaki tüm bu İblîs bazında insanın aklına gelen şüphelerin akıl ve mantık çerçevesinde naslarla açıklanması dinen ve aklen mümkündür. Kaldı ki İblîs böyle sorular sormamıştır. Meleklerle arasında geçen bu diyalog tamamen tahrif edilmiş dinlerin kitaplarında beşerî kalemlerden çıkmış yazılardır. Belki de Şehristânî'nin İblîs'in kıssasıyla anlatmak istediği şey, Allah'ın

²⁶⁵ A'râf, 7/14.

²⁶⁶ A'râf, 7/15.

²⁶⁷ Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihâl”*, 18-19.

²⁶⁸ Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve'n-Nihâl”*, 20.

fiillerini sorgulamanın, gerçekte iman eden kişiyle bağdaşmayacağını belirtmek içindir.²⁶⁹

Eş'ari teoride Allah kullarının maslahatına yönelik bir hikmeti gözetmek zorunda olmadığından Şeytan'ın yaratılmasında da bir hikmeti gözetmek zorunda değildir ve bu açıdan O sorgulanamaz. Allah Şeytanı neden yaratmıştır? sorusunun cevabına Gazzâlî; "Çünkü böyle dilemiştir ve O'nun mülkünde dilediğini yapma hakkı vardır" şeklinde cevap verir.²⁷⁰

Bu konuda Râzî şöyle der; Yüce Allah, İblis'i de onun neslini de yok etmeye kadir olduğu hâlde bunu yapmamıştır. Üstelik onları kendi hâline bırakıp güçlendirmiştir. Bunun sebebi Allah'ın dilediğini yapıp, dilediği hükmü vermesinden dolayıdır veya hiç kimsenin bilemeyeceği bir hikmetten kaynaklanmaktadır, der.²⁷¹

Söz konusu ulûhiyet anlayışı bilhassa irade ve kudret ile alakadar olan düşünce yapısı irade özgürlüğü alanında ahlâkî problemlere neden olmakta ve insanın imtihan için gönderildiği dünya hayatında ki imtihanları değersiz göstermektedir. Buna rağmen Şeytan'ın insanın hayatındaki anlamının imtihan olduğunu savunan ve bunun güçlü bir savunu olduğunu söyleyenlerin yanında bu görüş zayıf kalmaktadır.

3.2. İmtihan Savunusu

Dünyada insan ve cin varlıklarının imtihan edilmek amacıyla yaratıldığı ayetlerle sabittir. Zâriyat suresinde geçen ayette insanların ve cinlerin yalnızca kulluk etmeleri için yaratıldığı belirtiliyor.²⁷² O vakit denilebilir ki kulluk etmekle mükellef tutulan bu iki varlıktan itaat edenler meleklerden de üstün bir konuma yükselip imtihanı geçerken, etmeyenler ise şeytanlaşıyor.²⁷³ Bu konuda Allah Kur'an'da insan ve cin şeytanlarından düşmanlar var ettiğini belirtiyor.²⁷⁴ Nitekim ilk imtihan cin ile Âdem arasında gerçekleşmiştir. Cin taifesinden olan İblîs kibrinden ötürü Âdem'e secde etmediği için, Âdem ise Allah'ın yasakladığı bir fiili Şeytan'ın vesvesesi ile gerçekleştirdiği için Cennet'ten kovulmuştur. Birini Şeytan, diğerini peygamber yapan olgu ise tövbedir.

²⁶⁹ Fehruallah Terkan, "İblîs'in Kötülük Problemi'ne Dair Felsefî Argümanları ve Şehristânî'nin 'Bilinemezlik' Teodisesi", *Milel ve Nihal* 5/1 (01 Ocak 2008), 64.

²⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, 1/230-231.

²⁷¹ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, 1/352.

²⁷² Zâriyât, 51/56.

²⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/216.

²⁷⁴ En'am, 6/112.

Şeytan Rabbine karşı gelmiş iken tövbe etmek yerine kıyamete kadar mühlet istemiş ve insanoğlunun baş düşmanı olarak yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve Allah'a karşı samimi olan kulların dışındakileri yoldan çıkaracak izni almıştır.²⁷⁵ Şeytana verilen bu ruhsatta insanın imtihanı için gereklidir.²⁷⁶

Ayetlerden de anlaşılacağı üzere Kitâb-ı Mukaddes'in aksine Hz. Âdem'in imtihanı, Şeytan ile değil uyarı almasına rağmen²⁷⁷ kendi nefsi ile birlikte yasaklanan ağaç ile olmuştur. Çünkü Şeytan sadece vesvese verir ama imtihan etmez buna da gücü yetmez.²⁷⁸ Peki, bu durumda tüm insanları azdıracağına söz veren Şeytan'ın yaratılışı boşuna mıdır? Elbette ki Allah'ın yaratmış olduğu hiçbir varlık sebepsiz ve hikmetsiz yaratılmamıştır. Sebeplerin aslını kavrayamamakla birlikte arkasında Yaraticının hikmetinin söz konusu olduğunu bilmekteyiz.

Şeytan'ın, insanın dünyadaki imtihanından ayrı düşünülmesi imkânsızdır. Çünkü Şeytan kötülüğün özünü oluşturmaktadır. O vakit kötülük olmazsa iyilik bilinemez ve imtihan denen olguya değer atfedilemez. İnsanlar ve cinler de melek mesabesinde olurlardı ki cennet ve cehennemin yaratılmasına gerek kalmazdı. Günah işlemeye sevk edilmeyen bir insan tövbe etme gereği de duymayacak, bu durumda Allah'ın Tevvâb isminin tecellisinin zuhur edebileceği herhangi bir nokta bulunmayacaktı. Yine aynı şekilde insanlar ve cinler imtihana tabi tutulmasaydı ayette itâat edişlerinden ötürü övgüyü hak etmeyeceklerdi.²⁷⁹ İnsanları ve cinleri imtihan için dünyaya gönderen Allah, İblîs'i ve düşmanları imtihan vesilesi kılmıştır. Aksi takdirde Şeytan'ın, zorlukların, kötülüklerin olmadığı bir dünyada imtihanın da bir amacı ve değeri olmazdı.²⁸⁰

İmam Mâturîdî, imtihan olarak Şeytan'a bu gücü Allah'ın neden ve niçin verdiğini bilemeyiz diye ifade eder ve ekler Allah Şeytan'a bu gücü verdi, o da böyle yaptı demeye hakkımız yoktur der. O Allah'ın dînî konularda mü'minlere Şeytan'a karşı güç verdiğini belirtmiş ve bunun hikmetinin de Allah'ın hüküm ve rahmet, adalet ve fazilet yönünün bilinmesi gerektiğinden ötürü olabileceğini ifade etmiştir. Bu bağlam da Mâturîdî Allah'ın yarattıklarını dilediği şekilde ve dilediği şeyleri sebep kılarak veya sebepsiz

²⁷⁵ A'râf, 7/14-15; İsrâ, 17/65.

²⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/812.

²⁷⁷ Bakara, 2/35; A'râf, 7/19.

²⁷⁸ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/47.

²⁷⁹ Nahl, 16/50; Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, 2/495-523.

²⁸⁰ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/41-42.

olarak sıkıntılarla, güçlüklerle imtihan edebileceği yahut dilediği kişilere lütufta ve hayırdan bulunabileceği ve bunun da Allah'ın hakkı olduğunu savunmuştur.²⁸¹

Sâd suresi 41. Ayette geçen Eyüp peygamberin “...Şeytan bana sıkıntı ve acı vermektedir” lafzını ise Mâturîdî şöyle değerlendirir; bu fiil Şeytan’a nispet edilmiş mahiyette görünmektedir fakat gerçekleştiren Allah’tır. Bu fiil Şeytan vesilesiyle eylemleştirildiği için ona nispet edilmiştir. Yoksa hakikatte insanın başına dışardan birinin vasıtasıyla gelen her türlü zarar Allah’a izafe edilmiş ve bu fiillerin yaratıcısı da gerçekleştireni de O’dur denilmiştir.²⁸² O zaman bizde burada şunu söyleyebiliriz; Allah Şeytan’ı kötülüğü onun eliyle gerçekleştirmek için yarattı ve imtihan vesilesi kıldı, ona verdiği güç de kendi izni ve iradesi alanındadır. Şeytan’ın özünde var olan bir güç yoktur.

Zemahşerî, En’am suresi 112. Ayetin tefsirinde Şeytan’ın Peygamberimizden önce tüm peygamberlere düşmanlık ettiğini ve bu düşmanlığa Allah’ın engel olmadığını söylemiştir ve Allah’ın buna izin vermesinin arkasında sabrın ve birçok sevabın ortaya çıkmasına vesile olacak bir imtihanın söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Ayette geçen “cin şeytanları insan şeytanlarına vesvese veriyor” ifadesi için ise Mâlik b. Dînâr şöyle der: “Cin şeytanlarından daha kötü ve zararlı olan varlık bana göre insan şeytanlarıdır. Zira cin şeytanını uzaklaştırmak Allah’a sığınmakla mümkün olabilmekte fakat insan şeytanları kişiyi alenen günaha sürüklemektedir.” Ayetin devamında Şeytan’ın kâfirler için de imtihan vesilesi olduğu ve inkâr edenlerin Şeytan’ın vesveselerine meyledip, işlemekte oldukları suçu işlemeye devam etmeleri için Allah’ın böyle yapmış olduğu ifade edilmektedir.²⁸³

Zemahşerî, Şeytan’a verilen kulları yoldan çıkarmak ve onları sapkınlığa uğratmak için kabul edilen mühletin sebebini de Allah’ın kullarını imtihan etme amaçlı olduğunu söylemiştir. Zira dünyada yaratılmış olan ve insanın fitrat gereği arzulara, eğlencelere ve türlü zevklere meyilli olması, İblîs’e muhalefet etme yönünden imtihan amaçlıdır.²⁸⁴

İnsan fitrat gereği iyiye ve kötüye meyilli bir varlıktır. Bu da insana verilen iradenin bir göstergesidir. İnsanı diğer tüm canlılardan ayıran bu özelliği, onu aynı

²⁸¹ Mâturîdî, *Te’vilatü'l-Kur’an Tercümesi*, 12/281.

²⁸² Mâturîdî, *Te’vilatü'l-Kur’an Tercümesi*, 12/282.

²⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/730.

²⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/812.

zamanda mükellef bir varlık kılınmıştır. Bu mükellefiyetin insana verilmesindeki amaç onun iyi ve kötü yanlarını ölçmek içindir. İyiye olan meylini pekiştirmesi hasebiyle peygamberler ve kitaplar gönderilmiştir. Kötüye olan meylini ölçmek ve imtihan etmek için de Şeytan aracı kılınmıştır.²⁸⁵

Yukarıda dipnotunu verdiğimiz Sebe Suresi 21. ayette geçen Şeytan'ın egemenliği, ona verilen güç ve izin faktörü hususunda iki görüş ileri sürülmüştür. Birinci görüş: Bu güç ve otoritenin ana menbâi Şeytan'ın tuzak kurduğu kişilerin ona uydukları zaman onlarla eğlenmesi ve onların da Şeytan'a kendi aleyhlerine dahi olsa bu otorite olma yolunu açma ve itaat etmeleridir. Şeytan'a tâbi olanları Şeytan istediği şekilde yönetip kullanır. Bunun olması içinde kullar bizatihi bu izni verirler ve kendilerini Şeytan'a ve onun yönetimine teslim ederler. Şeytan'da bu durumu kullanır.²⁸⁶

İkinci görüş: Allah Şeytan'a ilk anda bir güç vermemişti ama insanlar onun vesveselerine uyup, emirleri altına girmeyi bile isteye yaptıkları için artık Şeytan'ın kölesi hâline geldiler ve artık onun her dediğini yaparak Şeytan'ın ordusu içerisinde yer aldılar.²⁸⁷ Bu da bize Şeytan'ın Allah'a samimi olan kullarını egemenliği altına alamayacağını ve buna gücünün yetmeyeceğini gösterir.²⁸⁸

İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) görüşüne göre ise Şeytan, Âdem'e secde etmeyip lanetlendiğinde bunun karşılığı olarak Allah'tan insanoğlundan intikam almak için izin istemiş ve “onları aldatıp azdıracam, saptıracağım ve onlara kötülüğü emredeceğim ve onlardan belirli bir kısmını mutlaka alacağım” derken Allah'ın sonucunda takdir edeceği şeyi bilmiyor ve kendi zannına dayanarak tahminlerini söylüyordu. Fakat insanlar Şeytan'ın tahminlerini doğru çıkardıklarını ona itaat ederek ve onun emrinin altına girerek gösterdiler.²⁸⁹ Oysa Şeytan'a kötülüğü teşvik etmesi yönünde izin verilmesi bir intikam olayından çok bir imtihan meselesi gibi durmaktadır. Bu hususta şu ayeti kerimeyi delil olarak gösterebiliriz; “*Şeytanı onların başına musallat etmemiz yalnızca insanların mü'min olanlarıyla inkârcılarını birbirinden ayıralım diyedir*”²⁹⁰ Bu ayetten Allah'ın insanlar arasından mü'min ve münafıkları ayırt etmek için Şeytan'ı musallat

²⁸⁵ Sebe, 34/21.

²⁸⁶ Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, 2/530.

²⁸⁷ Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, 2/531.

²⁸⁸ Sâd, 38/82-83; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/742.

²⁸⁹ Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, 2/532.

²⁹⁰ Sebe, 34/21.

ettiği ve imtihana tabi tuttuğu anlaşılmaktadır.²⁹¹ Bununla birlikte Şeytan'ın etkisi altına alabileceği insan kategorisinin yalnızca inkâr edenler veya kalplerinde şüphe bulunanlar olduğu kesinlik kazanmaktadır.²⁹² Zaten Şeytan'da ayette kendisinin sadece davete çağırdığını (kendisine verilen izin bununla sınırlı olması) ve insanında bunu kabul ettiğini söylemiştir.²⁹³

Bu verilerden de anlaşılacağı üzere İslam âlimlerinin bu konudaki en güçlü argümanı imtihandır. Bu argümana göre Allah Şeytan'a izin vermiştir fakat insanoğlunun aleyhine olarak değil imtihan vesilesi kılmak amacıyla Şeytan'a izin vermiştir. Şeytan'ın kendi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere insanoğluna karşı bir gücü, egemenliği ve üstünlüğü yoktur. Onun görevi sadece Allah'ın kullarını imtihan ederken bu imtihanın kötülük tarafı olma mahiyetindedir. Ona verilen izin altında yatan güç sadece fısıltı ve vesvesedir. Kötülüğe meyyal yaratılmış olan insanın bu çağrılara kulak tıkayıp tıkamayacağı ise onun özgür iradesi ile ilintilidir.

Allah Şeytan'ın vesveseleri ile kulu imtihan ederken imanının güçlenmesini ve Şeytan'ın vesveselerini yenip Allah katındaki derecesini yükselterek imtihanı geçmesini hedefler. Fakat vesveselere maruz kalması da onun Allah katındaki derecesinin düşük olduğu manasına gelmez.²⁹⁴ Kurtubî (ö. 671/1273) A'râf Suresi 20. Ayeti işaret ederek Şeytan'a vesvese, aldatma, yoldan çıkarma gücünün verildiğini ve onun da bu izinle birlikte Hz. Âdem'in imtihanına vesile olarak onları kandırdığını belirtmiştir.²⁹⁵

İnsanların imtihan edilirken bir aracı olmasına izin verilen Şeytan'ın ayette geçen *"Beni azdırmama karşılık ben de onları azdıracağım"*²⁹⁶ ifadesi, Allah'ın onu gerçek manada azdırması değil, Şeytan'a Âdem'e secde etme emrinin yol açtığı bir durumdur. Nitekim secde emri kötü bir fiil değildir, bilakis onun Rabbine karşı mütevazı ve cennette selamete yaşaması için sevaba ulaştıracak bir fırsattı fakat Şeytan kendi tercihiyle

²⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/616.

²⁹² Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, 2/533.

²⁹³ İbrahim, 14/22.

²⁹⁴ Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi'u't-Tefsîr*, 3/674.

²⁹⁵ Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/298.

²⁹⁶ Hicr, 15/39.

kibirilenmeyi seçip kıyamete kadar lanetlenmiştir.²⁹⁷ Şüphesiz Allah Şeytan'ı azdırmayı irade etmekten ve buna rıza göstermekten münezzehtir.²⁹⁸

Kötülüğe çağıran bir varlık olarak Şeytan ile Allah'ın adalet ve hikmetini uzlaştırma çabası içerisinde yapılan açıklamalarda en güçlü savununun imtihan olduğu görünmektedir. Buna göre Şeytan her ne kadar kötülüğü fısıldamakta ve ona çağrıda bulunmakta ise de bu çağrı insanı kötülüğe düşmekten koruyan bir uyarı konumundadır. Yoksa onu zorla kötülüğe düşüren bir çağrı değildir. Dolayısıyla insanoğlu kötülük karşısında uyanık olmakla imtihan olunmakta ve Şeytan'a uymadığı takdirde imtihanı kazanmaktadır. Bu açıdan Şeytan'ın varlığı ilahi adalet ve hikmete aykırı olarak görülemez. Burada imtihan vesilesi olarak görülen İblîs'in, özgür iradesi ile Şeytan olması hususunda şunu da söylemek mümkündür; yaratılış meyanında insandan farklı olan Şeytan'ın düşman olarak seçilmesi, insanın dünyadaki imtihan sürecinde kendisi gibi olan insanı düşman ilan ederek ötekileştirmekten de kurtarmış ve korumuştur.

3.3. Özgür İrade Savunusu

Tanrı'nın insana vermiş olduğu özgür iradeyi, ilahi adalet ve hikmet çerçevesinde irdeleyerek, Şeytan'ı ve kötülüğü bu başlık altında biraz daha aydınlığa kavuşturmak mümkün görünmektedir. Kötülük karşısında insana özgür irade verilmiş olması Şeytan'ın nihai anlamda insana kötülük yapmaya kadir olmadığını gösterir. Bu durumda Şeytan'ın varlığı gerçek bir kötülük olmaktan çıkar. İyi olgusunu anlamlandırabilmek için kötü olgusunun gerekliliğine ihtiyaç vardır. Hür irade ve akıl karşısında kötülük olgusu olmadan iyi ve kötünden birini tercih etmek mümkün değildir. Tanrı'nın iyi olduğunu kabul ederek kendisinden iyiliğin sadır olduğunu bilmekteyiz. Bu durumda şer gibi görünenin aslen hayr olduğunu ilahi irade ve hikmet çerçevesinde anlamlandırmak mümkündür. Fakat bu insan tarafından bilinemeyeceği için şer olarak nitelendirilmiştir. Kötülük salt Tanrı'ya veya salt insana izafe edilemez. Kullar Şeytan'ın kötülüğe olan davetine özgür iradeleri ile icabet etmektedir.

Allah'ın adaleti konusu çerçevesinde ele alınan irade probleminin kapsamında açıklanması gereken konu Şeytan'ın etkisi altına almaya çalıştığı insanın iradî fiilleridir. Şeytan'ın insanın iradesini etkilemek suretiyle saptırmaya çalıştığı eylemlerinin

²⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/816.

²⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/892.

temelinde kendi iradesi ve tercihleri söz konusudur. O, Allah'ın emrine karşı gelmiş ve Âdem'e yapılması istenen secde emrini kendisinde bulunan kibrinden ötürü gerçekleştirememiştir.²⁹⁹ Bu kibre kapılmasına sebep olan şeyin yaratılışının hammaddesi olan ateşin, topraktan üstün olduğunu düşünmesindendir.³⁰⁰ Onun yaptığı bu kötülüğü savunmasına göstermiş olduğu gerekçe, insanların günahlarına bulduğu bahanelerle örtüşmektedir. Oysa Âdem günahından tövbe etmiş ve peygamber olmuştu. Bu sebeptendir ki irade sahibi olan cin veya insanlardan kim tövbe ederse ve bunu şartlarına uygun şekilde gerçekleştirirse Allah tarafından bağışlanacaktır.³⁰¹ O vakit şunu söyleyebiliriz; Şeytanlar ve onların saptırmak üzere iradelerini etkisi altına almak istedikleri insanlar, iradelerinin bulunmadığı bir imtihan dünyasında değildirler bilakis imtihanı geçip geçmemeleri özgür iradeleri ile tercih edecekleri fiillere bağlıdır. Özgür irade doğru şekilde kullanıldığında kişiyi meleklerden de üstün bir konuma yükselteceği unutulmamalıdır.³⁰²

Mu'tezile ekolünün görüşüne göre saptırma fiilini Allah'a isnat etmek doğru olmayıp, hakikatte saptırma eylemini gerçekleştirenlere izafe edilmesi gerekir.³⁰³ Zira Mu'tezili görüş insanın fiillerinin yaratıcısının kendisi olduğunu söyler. Kul iyi bir şey yaptığında övülüp, kötü bir şey yaptığında yeriliyorsa bu fiillerin yaratıcısı ancak kula izafe edilebilir. Bu bağlamda Mu'tezile, Şeytan'ın karşısında insanın özgür iradesine dikkat çekip, Şeytan'ın vesvese verirken insanın içine girmediğini, dışardan ikna kabiliyetini kullanarak saptırmaya çalıştığını ifade eder.³⁰⁴ Buna delil olarak gösterdikleri ayet şudur; “*Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından veollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükredenlerden bulamayacaksın.*”³⁰⁵ Onlara göre bu ayette kullanılan “an” harfi cerri uzaklık bildirdiği için,³⁰⁶ bu durumda Şeytan'ın günahın asıl sebebi olmadığını, sadece günaha sevk etmek için uğraşan dış unsurlardan biri olduğunu, dolayısıyla Şeytan'ın içerden değil dışardan ikna kabiliyeti ile insanı saptırma gayretinde olduklarını söylerler. Dolayısıyla onlara göre sapma fiilinin

²⁹⁹ Ebü'l Hasen Ahmed b. Kâdî Abdulcebbâr, *Tenzihu'l-Kur'ân'ani'l-Metâin* (Beyrut: Dâru'l-Nehdati'l-Hadîse, 1968), 143-145.

³⁰⁰ A'râf, 7/12.

³⁰¹ A'râf, 7/23.

³⁰² Râzî, *Mefatihü'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, 1/234-236.

³⁰³ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, 1/48.

³⁰⁴ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, 1/46.

³⁰⁵ A'râf, 7/17.

³⁰⁶ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, 1/46.

asıl faili kötülüğü dışarıdan telkin eden Şeytan değil, içeriden kendi özgür iradesini kötülük yolunda kullanan insandır.

Zümer Suresinde “*O gün zalimlere, vaktiyle kazandığınızı tadın şimdi! denir*”³⁰⁷ ayeti kendi özgür irade ve tercihlerinizle yaptıklarınızın cezasını çekin diye yorumlanmıştır. Zira Allah insanlara tercih hakkı verirken iyiye ve kötüye giden yolları açıklamış ve akıbetlerinden de haber vermiştir.³⁰⁸ Yine ayette geçen “*Eğer Allah bana hidâyet nasip etseydi günahattan sakınanlardan olurum*”³⁰⁹ ifadesi hakkında, kâfirlerin Allah’ın hidayetini Mu’tezile’den daha çok bildiklerini ileri süren Mâturîdî, bu ayette Allah doğru yola muvaffak kılmak isterse kafirler kendilerine tabi olanları o hak yola çağırırlardı. Fakat onların kendi iradeleriyle sapkınlığı ve azgınlığı tercih edeceklerini ve sıratı müstakimden yana olmayacaklarını bildiği için onları hidayete muvaffak kılmadı. Mu’tezile’nin görüşü ise Allah onlara hidayet verdi fakat onlar kendi iradeleriyle hidayete gelmediler şeklindedir.³¹⁰

Cürcânî, insana verilen iradenin süreklilik halinde bulunan mevcuda taallukunun mümkün olduğunu söyleyerek, müessir olmadığını, yani iradenin fiillerin varlığında hiçbir katkısı bulunmadığını iddia etmiştir.³¹¹

Cehmiyye’nin görüşüne göre, hakikatte Allah’ın fail olduğu, Allah’tan başka hiç kimsenin fiili olmadığı, insanların fiillerinin mecaz yoluyla insana nispet ettiğini fakat insanda fiilin meydana gelebilmesi için kuvveti, fail olabilmesi için iradeyi ve seçim yapabilmesi için de ihtiyarı yaratmıştır.³¹² Bu durumda Şeytan’ın saptırmaya çalışmasının sonuca bir etkisi olmadığı gibi insanın özgür iradesinin de bir etkisi olmayacaktır. Ne var ki Tanrısal determinizmin katı şeklini temsil eden bu görüşleri savunan Cehm bile insanın sorumluluğunu reddedememiştir.³¹³

İbnü’r-Râvendî (ö. 205/815)’nin görüşüne göre ise insanın yaptığı, sevdiği ve meyli olduğu fiillere yöneltecek bir hâtıra ihtiyacı yoktur. Kötü görünen ve sevmediği şeyler içinse Allah bununla emir buyurduğunda bu çirkin ve nefret edilen şeyler kadar

³⁰⁷ Zümer, 39/24.

³⁰⁸ Mâturîdî, *Te’vilatü’l-Kur’an Tercümesi*, 12/349.

³⁰⁹ Zümer, 39/57.

³¹⁰ Mâturîdî, *Te’vilatü’l-Kur’an Tercümesi*, 12/382.

³¹¹ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 1/740.

³¹² Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslamiyyîn*, 404.

³¹³ Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve’n-Nihâl”*, 79-80.

nedenler halk eder. Şeytan'ın sevk etmesi kişinin sevdiği ve meyilli olduğu fiiller ise, Allah, Şeytan'ın galip gelmesini engellemek için onun davetine denk düşecek kadar nedenleri ve rağbeti artırır. Fakat Allah, nefse kötü gelen ve tabiatına nefret hissi veren eylemi kulun işlemesini isterse, rağbeti, korkuyu ve sâiki kendisinin kötü görmesinden daha fazla artırır ve böylece nefis Şeytan tarafından gönderilen bu davete meyleder.³¹⁴

Kaderiyye'nin insana verilmiş olan özgür irade ile ilgili görüşü, insanların kalplerinin ve azalarının kendi hâkimiyeti altında olduğu yönündedir. Onlar kendi iradeleri ve tercihleriyle, kalp ve azaları üzerinde kendi meşietleriyle tasarrufta bulunur ve onlar üzerinde hâkimiyet sahibi olurlar.³¹⁵

Mâturîdî Şeytan'a verilen saptırma gücünün insan üzerinde tesirli olmayacağını fakat onun kötülüğe teşvik ettiği yolları iyi ve güzel, iyiliğe giden yolları ise kötü gösterdiğini söyler.³¹⁶ Bu bağlamda Şeytan'ın varlığı imtihan olarak Allah'ın hikmeti çerçevesinde yorumlanmış fakat insandaki irade gücünün tüm bu zorlukların üstesinden gelebilecek kadar güçlü olduğu ve bunun da Allah'ın lütfu olduğu belirtilmiştir. Şeytan'ın neden yaratıldığı da hikmet dairesi içerisinde anlam kazanmaktadır.

Mâturîdî, yine Zümer suresi 74. Ayeti açıklarken insanların kendi iradeleriyle seçmiş oldukları tercihten dolayı Allah'ın onları vaat ettiği cennetine ulaştırdığını ve bu yüzden hamd ettiklerini ifade etmiştir.³¹⁷

Mâturîdî, Şeytan'ı tanımlarken onun tüm bu gerçekliklere rağmen, insanın işlediği günahların esas sebebi olmadığını ve insanın fitrat gereği kendisinde bulunan kötü yanını uyandırmaya çalışan unsurlardan biri olduğunu belirtmiştir.³¹⁸

Genel olarak Ehl-i Sünnet ekolü insanları kendi fiillerinin müktesibi olarak görmekte olup, bu fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu söylerler. Bu görüşü iddia etmelerindeki en büyük faktör Allah'tan başka yaratıcı olmadığını ispat etme gayretleridir. Bundan dolayı saptırma fiilinin yaratılmış olması hususu sadece Allah'a mahsustur. Şeytan'ın ve insanı saptırabilecek olan diğer unsurların hakikatte bir rolü bulunmayıp mecazi olarak kullanıldığını ifade etmektedirler. İki ekol karşılaştırıldığında

³¹⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 593.

³¹⁵ Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, 7/461.

³¹⁶ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 4/48.

³¹⁷ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 12/403.

³¹⁸ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 2/287.

aslında saptıranın ve sapan kişinin iradesi hakkında çok da farklı düşünmediklerini söylemek de mümkündür. İki ekole göre de saptıran Allah da olsa kulun iradesi bütünüyle hiçe sayılmamakta, saptırma eylemini harici unsurlara bağlamak da yine insan iradesini ortadan kaldırmamaktadır.

Allah Şeytan'ı yaratıp onu insanın imtihanı için belirli izinlerle yetkilendirmiş ise de insana da irade ve seçme hürriyeti vermiştir. İnsanları asla iman etmeyeceklerini bildiği veya her koşulda iman edecekleri bir formda yaratmış olsaydı imtihanın mânâsı olmazdı. Ve kâfirlerin iman etmesini dileseydi bu da kendisini cehaletle nitelemek olurdu ki bu imkânsızdır. Zira Nahl Suresi 93. ayeti kerîme buna en güzel delildir.³¹⁹ O vakit Allah insana verdiği özgür irade ile insanın iki yoldan hangisini seçeceğini bilmekte ve imanı tercih edenleri iman ve ibadet edebilecek formda, Şeytan'a uyup sapıklığı ve dalaleti tercih edenleri de bu forma uygun şekilde yaratmıştır.³²⁰ Nitekim Allah ayetiyle de buna işaret etmektedir. “*Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık.*”³²¹ Bu durumda iradenin fiilden ayrılmadığını söylemek de mümkündür. İnsan günah işlemek için irade edince fiil ortaya çıkar ve Allah da o fiili yaratır. Kişi Şeytan'ın yoluna gitmeyi istediği vakit o yola girmekle seçimi kendisini “irade” eden bir konuma getirmiş olur.³²²

Buraya kadar belirtilen görüşlerden anladığımız kadarıyla insana verilen özgür iradenin aslında “özgür” olmadığını savunanlar ile insanın özgür iradesini kabul edenleri görmekteyiz. Zira fiili kimin gerçekleştirdiğini anlamadan Şeytan'a karşı kullanmak da biraz yersiz görünürdü. Bu minvalde ortaya atılmış tüm görüşlerin temelinde Allah'ı kötülükten tenzih etme anlayışının oluşturduğu bir cedel görünmektedir. Bize yakın olan görüş ise yukarıda Mâturîdî'nin belirtmiş olduğu savunma ile örtüşmektedir. Buna göre Şeytan her ne kadar kötülüğe çağırırsa da insana verilen özgür irade karşısında bir etkinliği yoktur. Şeytan'ın varlığı imtihanın şartlarının oluşması açısından gereklidir. Çünkü özgür iradenin tercihte bulunması için iyilik yanında kötülüğün de bulunması gerekir ki Şeytan bu işleyişin bir parçasıdır. Bu açıdan bakıldığında Şeytan'ın yaratılması Allah'ın adalet ve hikmetine aykırı değil bilakis uygundur.

³¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/1024.

³²⁰ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 14/179.

³²¹ A'râf, 7/179.

³²² Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 16/297.

Nitekim Allah göndermiş olduğu evrensel vahiy niteliğinde olan Kur'an-ı Kerim'de sorumluluk alanlarında esas olanın insanın özgür seçimleri olduğunu da beyan etmiştir: *“Dinde zorlama yoktur. Gerçekten doğru eğriden ayrılıp iyice belli olmuştur. Artık kim şeytânî güçleri inkâr edip Allah’a inanırsa, muhakkak kopması mümkün olmayan sağlam bir kulpa sarılmış olur. Allah, işitendir, bilendir.”*³²³ *“De ki: “Gerçek Rabbinizdendir.” Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin...”*³²⁴

3.4. Zayıflık Savunusu

Sürekli olarak insanı kötülüğe teşvik eden Şeytan'ın varlığını ilahi adalet ve hikmet açısından problem olmaktan çıkaran diğer bir savunma da Şeytan'ın gerçekte zayıf bir varlık olup insan üzerinde gerçek bir etkinliğe sahip olmadığı düşüncesidir.

Şeytan'a ve insan şeytanlarına insanı saptırmak ve onun iradesini etkisi altına almak için verilen iznin sınırlarını, onun zayıf olduğunu bildiren ayetlerin mahiyetinden anlamaktayız. Kur'an tasvirine göre Şeytan, insanın düşmanı ve insanı aldatmak için uğraşan kötücül bir varlıktır. Fakat insana verilen irade gücü düşünüldüğünde onun donanımı yetersiz görünmektedir. İnsan üzerinde hâkimiyet kurabilmeyi beceremez fakat insanın nefsinin insan üzerinde hâkim kıldırabilir. İnsan zafiyetini kullanarak kişiyi etkisi altına almaya çalışır çünkü kendisi de gücünün bununla sınırlı olduğunu ve zayıf bir varlık olduğunu bilir. Zaten zayıf olmasaydı iradesi güçlü olurdu ve yaratıcısına karşı gelmez, kendisini cennetten kovdurmazdı. Şeytan ister insanı hâkimiyeti altına alsın ister almasın nitekim kendisinde bir güç bulunduğu aşikârdır. Bu güç kendisinden kaynaklıdır dersek “tüm fiillerin yaratıcısı Allah'tır” inancımız meseleyi izah edemeyecektir. Bu gücü ona Allah vermiştir dediğimizde de akla gelen soru şu olabilir; Allah neden Şeytan'a bu gücü verdi? Üstelik insanın zayıf yaratıldığını da belirtmişken?³²⁵ Akla gelen bu soruyu nasıl cevaplandırabiliriz? Allah insanı yukarıda anlatıldığı üzere imtihan etmek için yaratmış ve Şeytan'a da bu dengeyi bozmayacağı ve insanın özgür iradesini kullanmasına engel olamayacağı şekilde bir güç vermiştir. Bu ayetlerden biri Nahl suresinde geçmektedir *“Gerçek şu ki; Şeytan'ın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur. Şeytan'ın hâkimiyeti sadece onu dost edinenler ve Allah'a ortak*

³²³ Bakara, 2/256.

³²⁴ Kehf, 18/29.

³²⁵ Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/142.

koşanlar üzerinedir."³²⁶ Ayette Şeytan'ın kimlerin üzerinde hâkimiyet kurabileceği ve kuramayacağı açıklanmaktadır. Allah'a gönülden ve sağlam bir tevekkül ile bağlanmış, özgür iradesini bilinçli bir şekilde Rabbinin yolunda kullanan kimseler üzerinde bir etkisi yoktur. Onun hâkimiyeti hasta kalpli/münafık kimse ve müşrikler üzerinde etkilidir. Bu kimseleri Şeytan zorla boyunduruğu altına alamaz. Onun böyle bir gücü ve kuvveti yoktur, böyle kimseler kendi özgür iradeleri ile ona itaat etmeyi seçmiş ve onu dost edinmişlerdir.³²⁷ Allah bunu diğer başka bir ayetiyle de adeta pekiştirmiştir: "*Allah, 'İşte bu bana ulaştıran dosdoğru yoldur. Azgınlardan sana uyanlar dışında kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur' dedi.*"³²⁸ Bu ayet açıkça gösteriyor ki ona kendi istek ve iradesiyle uyanlar dışında Şeytan kimsenin üzerinde hâkimiyet kurabileceği bir güçte değildir.³²⁹ Zaten Şeytan kendisi de bunu açıkça itiraf etmektedir.³³⁰

İblîs'in insanlara karşı intikam alma hırsının etkileyeceği insan türleri Allah tarafından sınırlandırılmıştır. Ayetlerde şöyle denilmektedir; "*Benim halis kullarıma karşı senin bir gücün yoktur, ancak sana uyanları azdırabilirsin.*"³³¹ "*Benim gerçek kullarıma gelince senin onları kandırmaya gücün yetmez.*"³³² Bu da onun hakiki manada güç yetirebilen bir varlık olmadığını ve Allah'ın izin verdiği kadarıyla bir güç çemberinin olduğunu belirtmektedir. Ayrıca ayetler Şeytan'a verilmiş olan izin ve ruhsatın halis olan kullar üzerinde hâkimiyet kurması için güç verilmediğini de belirtmektedir.³³³ Ona verilen izin insanın imtihanı hasebiyle, vesvese vermek, hayallere daldırmak, kötü olanı iyi göstermek, kötülüğe ve kötüye giden yollara davet etmek suretiyledir.³³⁴ Bu da nitekim bir güçtür fakat bu gücün verilme iznini, insanları cebren Allah'ın yolundan alıkoyabileceği bir güç olarak algılamamak gerekmektedir.

Şeytan'ın Hz. Âdem'den bu yana muhatap almadığı tek bir insan bile olmamıştır. Tüm peygamberlere musallat olmuş fakat istediği neticeyi elde edememiştir. Çünkü ondan uzaklaşabilmek ve uzak kalabilmek insan için mümkün kılınmıştır. Şeytan'ı sahnede elinde kılıcı savunmasız insanları esir almış kötü bir eşkıya gibi düşünmemeli,

³²⁶ Nahl, 16/99-100.

³²⁷ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/214.

³²⁸ Hicr, 15/41-42.

³²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/892.

³³⁰ Hicr, 15/36-40.

³³¹ Hicr, 15/42.

³³² İsrâ, 17/65.

³³³ Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/47.

³³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/817.

bilakis onun karşısında olan insanı her türlü taktiği, önlemi alıp tüm hazırlığını yapmış ve zırhıyla çıkmış yiğit bir savaşçı olarak görebilmek gerekir. Çünkü o kendisi bile insanın mahlûkatın en şerefli olduğu bildiği için kıskançlığından Şeytan olmamış mıydı? İnsanları saptırmak için söz verdiği vakit Allah onun gücünün ve hilesinin zayıf olduğunu belirtmiştir.³³⁵

Şeytan Allah'ın halis kullarına karşı güçsüz olduğunu bilmesine rağmen neden insanla olan savaşını devam ettirmektedir diye akla gelen soruya şöyle cevap verilebilir: Çünkü O kendisine tabi olabilecek insanları bilir ve var gücüyle bu insanlar üzerinde eylemlerini (vesvese vermek, kuruntuya kaptırmak, aldatmak, kötüyü iyi göstermek vb.) gerçekleştirir fakat zorla bir şey yaptırma gücüne sahip değildir, zira öyle olsaydı insanın yaptığı kötülüklerden hesaba çekilmemesi gerekirdi. Fakat Şeytan zorla safına alamadığı halis kulların ayrıca sevaba girmesini sağlamaktadır. Çünkü insan kendisine verilmiş üstün özellik olan aklı ve iradesi ile Allah'ın yolunu seçerek Allah katındaki derecesini yükseltmektedir. Şeytan her insana saldıracak fakat etkisi herkesin üzerinde aynı olmayacak, Şeytan'ın dostlarına karşı savaşan insanın üzerinde onun hilesi zayıf kalacaktır.³³⁶

Şeytan'ın hilesi zayıf olmasına karşın O, Allah ile aldatarak,³³⁷ insanın kendi nefsinin düşündüklerini Allah'a isnat ederek, Allah'ı dünya malı ve zenginlik için kullanarak, dini sömüren, bu alana yönelmiş veya meyilli olan insanları etkilemekte, böyle kişilerin nefislerine hoş gelen zenginlik, ebedi otorite gibi unsurları fısıldayıp, insanın kendi eliyle kendisini saptırmasına olanak tanımaktadır. Bize bildirilen vahiyde onun bu zayıf tutumuna karşın insanın dini manada yapması ve uygulaması gereken bazı emirler de vardır. Onlardan birini burada zikredip konuyu sonlandırmak istiyoruz:

“Kim Rahman'ın zikrini (Kur'an'ı) görmezlikten gelip, ondan uzaklaşırsa, biz ona bir şeytani musallat ederiz de o, ona can yoldaşı olur. Onlarsa kendilerinin hâlâ hidâyet üzere olduklarını sanırlar. Sonunda bize geldiğinde, yoldaşına şöyle derler: ‘Keşke aramızda iki doğu arası kadar uzaklık olsaydı. Ne kötü yoldaşmışsın sen!’ Bugün hiçbir

³³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/1146.

³³⁶ Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, 5/328.; Nisa, 4/76.

³³⁷ Fâtır, 35/5.

şey işinize yaramayacaktır. Çünkü siz zulme sapmışsınız. Azapta ortaklık kuracaksınız.”

338

Görüldüğü gibi Şeytan'ın zayıf yaratılmış olmasına rağmen hâlâ onu dost edinip, Kur'an ile bağını koparan kişi onunla hem dünyada hem de ahirette birlikte olacaktır. Ancak yine de insana verilen akıl, irade, güç ve diğer kabiliyetler iyiliğe yöneltildiğinde Şeytan'ın teşviki işe yaramayacak ve insanı saptıramayacaktır. Şeytan'ın zayıf ve sınırlı gücü açısından yine insanın imtihanı başarması önünde bir engel değildir. Bu açıdan bakıldığında Şeytan'ın varlığı ilahi adalet ve hikmete aykırı bir durum arz etmez.

³³⁸ Zuhruf, 43/36-39.

SONUÇ

Kötülük olgusu ile insanoğlunun tanıştığı ilk an İblîs'in cin taifesinden iken emre itaat etmeyerek Şeytan olmayı hak etmesiyle başlar. Bunun akabinde cennetten kovulan Şeytan, oradan inmesine sebep olan insanoğlunu tek ve en büyük düşman belleyerek insanoğluna ilk kötülüğünü yapacak ve kendi gibi ilk insan çiftinin de cennetten kovulmasıyla birlikte kötülük misyonunu üstlenmiş olacaktır.

Kötülük problemi adalet ve merhamet sahibi olan iyi bir Tanrı'nın kötülükleri yaratması ya da böyle bir Tanrı'ya rağmen evrende kötülüklerin bulunması meselesi olarak açıklanabilir. Tezimizin konusu olan ve Şeytan'ı bu problemin içerisindeki konumunu belirlemek için yapılan bu araştırmada ulaştığımız sonuçlardan biri asırlardır meselenin cevabının bulunamamış olmasıdır. Tanrı'nın evrendeki iyi-kötü her şeyin yaratıcısı olduğu kabul edildiğinde, Şeytan'ı ve evrendeki kötülükleri yaratması veya kötülüğe izin vermesi insan zihninde anlaşılabilir bir durum oluşturmaktadır.

Dünyamıza kötümser bir gözle bakıldığında evrende iyilikten çok kötülük var olarak görülebilmektedir. Toplumdaki bitmek tükenmek bilmeyen kavgalar, cinayetler, savaşlar, zalim yöneticiler, sürekli birbirinin ayağını kaydırmak için fırsat kollayan insanlar ve hayvanlar. Bir anda şehirleri yok edebilecek depremler, kıtlık, kuraklık, salgın hastalıklar, seller, güçlü insanların güçsüzlere olan eziyeti bilinen bir gerçektir. Bu kötü tabloyu Tanrı'nın gücü, kudreti, iyiliği, adaleti ve merhametiyle bağdaştırmak düşünce tarihinde bir sorun olarak ortaya konmuştur.

Bizim inancımız açısından bir kişinin aklına gelen bu şüpheler belki de kolayca bertaraf edilebilir ve teslimiyet göstererek kendi iç dünyasında zihnini tatmin edebilir. Fakat asırlardır meselenin noktalanamamış olması ve günümüze değin ulaşmış olması gösteriyor ki herkes için bu ideoloji geçerli olmamıştır. Bu sebeple din bilginleri ve filozoflar da Tanrı'yı bu konuda savunmak için çeşitli teodiseler üretmişlerdir.

Filozofların kötülük problemine cevap olarak verdikleri isim olan Teodise, felsefe alanında kendine genişçe yer edinmiştir. Mesele bu alanda ahlâkî ve tabii kötülük olarak sınıflandırılmıştır. Filozofların farklı farklı görüşler ileri sürdüğü bu mesele felsefe alanında noktalanamamış ve hâlâ ucu tartışmalara açıktır. İslam felsefesinde ise konu çok yönlü ele alınmış olup kimi felsefecilerin Mu'tezilî görüşe, kimisinin de Ehl-i sünnete

yakın olduğu araştırmamız içerisinde detaylıca anlatılmıştır. Felsefeciler konuyu ele alırken kötölüğü kategorize ederek daha iyi anlaşılmasına vesile olmuşlardır.

Kelâm alanında problemin ele alınış tarzı şer mefhumu üzerinden adalet-zulüm konuları çerçevesinde olmuştur. Kelâmî ekollerin her biri meseleyi kendi görüşleri çerçevesinde tartışmış ve yorumlamışlardır.

Mu'tezile'nin kötülük problemine yaklaşımı Allah'ın tüm fiillerinin iyi olduğu ve O'nu kötülükten tenzih edilmesi gerektiği temeline dayandığı için onlara göre insanın başına gelen olaylar kötülük değıl, elem ve acıdır. Bunlar kullar için faydalı olduğından Allah açısından kötülük olarak görülmemiştir.

Eş'ariler'in konuya yaklaşımı, Mu'tezile'nin tam aksi yönündedir. Onlar dünyadaki her şeyi yaratan Allah olduğu için, yarattığı her şeyin iyi olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Allah için bir yasak söz konusu olmadığından O'nun için hiçbir şey kötülük olarak değıerlendirilemez. O, mülkünde meşiet sahibidir ve dilediğini yapar. Allah'ın yasakladığı şey kötüdür diye görüş belirtmişlerdir.

Mâturîdîler'e göre konu hikmet çerçevesinde ele alınmıştır. İnsanda cüzî irâdenin bulunduğunu ve kulun istemesiyle fiili yaratanın Allah olduğunu söylemişlerdir. Evrendeki kötü gibi görünen şeylerin ilahi hikmet açısından gerekli olduğu savunulmuştur.

Şeytan'ı kötülük problemi bağlamında incelediğimiz bu araştırmada onun tüm dinlerde, akımlarda ve ekollerde kötü, hilekâr, baştan çıkaran, aldatan ve tuzak kuran olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir cin taifesinin başında bulunan özel ismi ile İblîs, kendisini yaratan yaratıcısına âsi olmuş, emre itaatsizlikte bulunduğu için cennetten kovulmuş ve Şeytan olmuştur. Şeytan ismi ona ilk kötölüğü işleyip kıyamete kadar kötülerden olacağı için verilmiştir.

Kur'an'ın bildirileri göz önüne alındığında Şeytan'ın Allah'ın salih kulları üzerinde hiçbir tesirinin olmadığı anlaşılmaktadır. İnsanoğlu Şeytan'a nazaran idraki ve aklı ile çok daha güçlü ve kuvvetlidir. Şeytan'ın vesveseleri samimi bir kulu kandırmak için çok cılızdır. Fakat yine de düşmanı küçümsemeden ve onun her daim insanları yoldan çıkarmak ve kendi ordusuna katmak için çalıştığının bilincinde olarak hareket edilmelidir.

Şeytan diğer ilahi dinlerde de konu edinilmiştir. Eski Ahit'te hakkında çok fazla bilgi verilmeyen ve neredeyse kötü sayılmayan Şeytan, itaatkâr, sadece kendisine verilen emri yerine getiren ve Tanrı'dan aşağı bir konumda görülen bir varlık olarak algılanmaktadır. Yeni Ahit'te ise toplumların, şartların, kültürlerin ve yaşanan olayların değişmesi üzerine Şeytan algısı da değişmiş ve O, Tanrı'nın rakibi, insanların düşmanı, aldatan, baştan çıkarıcı, düzen bozan gibi niteliklerle bütünleştirilmiştir.

İnsanın, hayatı boyunca imtihan edileceği gerçeğini düşünürsek kötülüğün aslında insan için olmazsa olmaz bir kavram olduğunu idrak edebiliriz. Salt iyiliğin olduğu bir dünya hayatının, imtihanın ve iyiliğin de bir kıymeti olmazdı. Zira kötülük olmadan iyilik bize olması gerektiği gibi gelecekti ve imtihansız, sınavsız, boş bir hayat yaşayacaktık ki böyle bir hayatın hiçbir kıymeti ve savaşıma değer hiçbir tarafı olmayacaktı. Cennet'i kazanmak için uğraşabileceğimiz bir olgu olmayacaktı. Herkesin iyi olduğu bir dünya da cehennem anlatılsaydı, cehennemin varlığına inanamayacak, ne için yaratıldığına aklımız ermeyecekti. Ki zaten salt iyilerin yaşadığı dünya hayatından salt iyilerin gideceği cennet hayatı, nazarımızda mekân dışında hiçbir değişiklik arz etmeyecekti. Kötülük yoksa kötü varsaydığımız hiçbir şey olmayacaktı. İşte Şeytan'ın ilahi adalet ve hikmet açısından yeri ve anlamı da tam da bu noktada başlamaktadır. O sebeple İslam kelimcileri ve Kur'an yorumcuları Şeytan'ın kötülüğü teşvik eden biri olarak insana düşman kılınmasını öncelikle imtihan ve özgür irade savunusu ile cevaplandırmışlardır. İmtihan dünyasında iyinin yanında kötünün de bulunması gerektiği gerçeğinden hareketle Şeytan'ın varlığı da bir anlam kazanmaktadır. İnsanın iyiliği tercih edebilmesi için kötülüğün de bulunması gerekir ki Şeytan'dan gelen telkinler de bunlardan biri olarak görülmüştür. Bu bağlamda bazen Şeytan'ın var olmasının hikmetinin bilinemeyeceği şeklinde savunular yapılmış olsa da daha çok imtihan gerçeği içerisinde insana verilen üstün kabiliyetler üzerinden ve Şeytan'ın zayıflığı üzerinden savunular yapılmıştır.

Araştırmamızda Şeytan hakkında bilmemiz gerekenler hususunda önümüzü aydınlatan kaynakların başında ayetler ve tefsir kaynakları olduğunu söylememiz gerekmektedir. Şeytan'ın insanın imtihanı için yaratılmadığı fakat ilk imtihanı kaybedip kötülüğü seçerek artık insan içinde bir imtihan vesilesi kılındığını, bunu gerçekleştirebilmek için de Allah'tan belirli süreye kadar mühlet istediğini ve kendisine bu ruhsatın verilmesiyle birlikte inanan insanlar üzerinde hâkimiyet kuramayacağı da belirtilmiştir. Onun vesile olduğu imtihanlarda insan, kendisine bahşedilmiş olan akıl ve

irade nimetiyle Şeytan’a galip gelebilir ve onun ne denli zayıf olduğunu idrak edebilir. Bunun insana kolay gelebilmesi için kişinin kendisini imanen geliştirmesi ve nefsini iyiye yönelik kuvvetlendirmesi elzemdir. Her alanda şart olan eğitim en çok nefse ve onun kötülüğe olan meyline karşı olmalıdır ki kişinin düzgün karakterli ve şeytânî bir yaşayıştan uzak kalması buna bağlıdır. Toplumların en çok ihtiyacı olan böyle insanlardır. Çünkü Şeytan içki, kumar gibi eğlencelerle insanların arasına nifak sokmakta ve toplumları ifsat etmeye de uğraşmaktadır. Kötülük meselesi ateizmin dayanak noktasını oluşturmuşken, Kelâm alanında bu problemin çözülmesi için daha somut adımlar atılmalı ve bu alanda Şeytan ve kötülük insanlara daha somut bir şekilde açıklanmaya çalışılmalıdır. Konumuz itibariyle Şeytan figürünün Kelâm ve Felsefe alanı içerisinde sınırlı bilgilerle anlatıldığını fakat bu meselenin satanizm gibi kitlesel hareketler oluşturduğu sonucuna da varmış bulunmaktayız. Bu durum, bu konu hakkında Kelâm ilmi içerisinde daha detaylı çalışmaların olması gerektiği kanaatine ulaştırmıştır.

KAYNAKÇA

- Aktürk, Eyüp. “Metafiziksel Bir Sorun Olarak Kötülük”. *Felsefe Dünyası* 1/59 (2014), 150-167.
- Allen J. Ottens - Myer, Rick A. *Coping With Satanism*. New York: The Rosen Publishing Group, 1994.
- Arslan, Hulusi. “Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri -Tahlil, Tenkid ve Öneriler-”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2002), 19-34.
- Arslan, Hulusi. *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım., 2020.
- Arslan, Hulusi. “Mâturîdî’ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti”. *Hikmet Yurdu* 4 (2009), 71-90.
- Arslan, Hulusi. *Mu’tezile’de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh Problemi)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Arslan, Hulusi. “Mu’tezilî Düşüncede İlâhî Fiil-İnsânî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri”. *Dini Araştırmalar* 6/16 (Ağustos 2003), 55-73.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûku’l-luğaviyye*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000.
- Atay, Hüseyin. *Farabî’nin Üç Eseri Mutluluğu Kazanma (Tahsilu’s-Sa’ade) Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi., 1974.
- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Bağdadî, Abdülkahir el-. *el-Fark beyne’l-fırak*. Beyrut: Daru’l-Ma’rife, 1994.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-. *et-Temhîd fi’r-red ‘ale’l-mülhideti’l-Mu’attıla ve’r-Râfıza ve’l-Havâric ve’l-Mu’tezile*. thk. M. Muhammed el Hudayri, M. Abdülhâdi Ebu Ride. Kahire: Dâru’l-Fikr el Arabiyye, 1947.
- Cebeci, Lütfullah. *Kur’an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Cevziyye, İbn Kayyim el-. *İbn Kayyim Tefsiri Bedâi’u’t-Tefsîr*. ed. Halil Aldemir. çev. Harun Öğmüş, Ahmet Ağırakça. 4 Cilt. İstanbul: Polen Yayınları, 2011.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu’l-Mevâkıf*. ed. İbrahim Halil Üçer. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı., 2015.

- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifat Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. Bahar Yayınları, 1. Baskı., 1997.
- Durak, Vahide Nur. *Kelamda Salah- Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi (Teodise) Tartışmaları*. Çanakkale: Çanakkale OnSekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız”. *Kelam Araştırmaları* 10:2 10/2 (15 Temmuz 2012), 11-30.
- Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el- Kurtubî. *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. Halil İbrahim Bulut. 5 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl el. *Dinin İnanç İlkeleri (El-İbâne 'An Usûli'd-Diyâne)*. çev. Mustafa Çevik. Ankara: İlahiyat Araştırma-İnceleme, 1. Basım, 2005.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl el. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *el-Medînetü'l-fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. İstanbul: MEB yay, 2001.
- Gazzâlî, Ebu Hamid el-. *el-İktisad fi'l-İ'tikad-İtikad'da Orta Yol*. çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Gazzâlî, Ebu Hamid el-. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- Gazzâlî, Ebu Hamid el-. *Kimyâ-yı Saâdet*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Ataç Yayınları, 2015.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelâm*. Konya: Tekin Kitabevi, 4. Baskı., 1998.
- Güç, Ahmet. *Satanizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2022.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Gürkan, Sâlime. “Şeytan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Hick, John. *Evil and the God of Love*. New York: Harper & Row, 1978.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı., 1995.

- Işık, Harun. “Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an’a Göre Şeytan”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 35-74.
- İbn Kesir, Ebu’l-Fida İsmail. *Âyet ve Hadislerle Peygamberler Tarihi*. çev. Hanifi Akın. İstanbul: Çelik Yayınları, 2017.
- İbn-i Sina, Ebu Ali el-Hüseyin İbn-i Abdullah. *Avicenna: (İbn-i Sinanın Şifa Kitabı)*. eKitap Projesi, 2015.
- İkbal, Muhammed. *The Reconstruction Of Religious Thought in İslam*. Londra: Oxford University Press, 1934.
- İsfahânî, Rağıb. *Müfredât-Kur’an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebü’l Hasen Ahmed b. *el-Muğnî*. Kahire, 1965.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebü’l Hasen Ahmed b. *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı., 2013.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebü’l Hasen Ahmed b. *Tenzîhu’l-Kur’ân’ani’l-Metâin*. Beyrut: Dâru’l-Nehdati’l-Hadîse, 1968.
- Kafrawî, Shalahudin. “Fahreddin Râzî’nin Felsefî Kelamında Zorunlu Varlık Kavramı”. çev. Mustafa Bozkurt. *Kelam Araştırmaları* 9/2 (2011), 239-252.
- Karatosun, Musa Osman. “Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 646-661.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu Li Ahkâmi’l-Kur’ân*. 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997.
- Leibniz, G. W. *İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma*. çev. Hüseyin Batuhan. Ankara: Ayrıntı Basımevi, 1. Basım, 2019.
- Leibniz, G. W. *Monadoloji*. çev. Aziz Yardımlı. İdea Yayınevi, 2022.
- Leibniz, G. W. *Theodicy*. ed. A. M. Farrer. çev. E. M. Huggard. Cosimo, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü’t-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 15. basım., 2020.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Te’vilatü’l-Kur’an Tercümesi*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı. 17 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015.

- Öğük, Emine. “İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Ocak 2015), 12-37.
- Özdemir, Metin. “Kötülük Problemine Felsefî ve Kelâmî Açıdan Mukayeseli Bir Yaklaşım”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 3/27 (2016), 235-250.
- Özden, Ömer. “İbn-i Sina ve Leibniz’de Kötülük Problemi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 270-286.
- Öztürk, Mustafa. “İblis’in Trajik Hikâyesi-Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair”. *Ç.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2005), 40-65.
- Plantinga, Alvin. *Tanrı, Özgürlük ve Kötülük*. çev. Musa Yanık. Ankara: Fol, 1. Basım, 2022.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefatihü’l-Gayb (et-Tefsiru’l-Kebir)*. çev. Komisyon. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Russell, Jeffrey Burton. *Mephistopheles: Modern Dünyada Şeytan*. çev. Elif Çelik. Ankara: Panama Yayıncılık, 2019.
- Russell, Jeffrey Burton. *Şeytan-Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük Algıları*. çev. Elif Çelik. Ankara: Panama Yayıncılık, 1. Basım, 2022.
- Süt, Abdunnasır. “Kadı Abdulcebbar ve Alvin Plantinga’nın Kötülük Yaklaşımlarına Dair Bazı Mülahazalar”. *Tarih Okulu Dergisi* 25 (Mart 2016), 45-78.
- Süt, Abdunnasır. *Mu’tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbar Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2016.
- Şahin, M. Süreyya. “Cin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim eş-. *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve’n-Nihal”*. çev. Muharrem Tan. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir et-. *Taberî Tefsiri (Câmiu’l-Beyân an Te’vili’l-Kur’an)*. çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Terkan, Fehrullah. “İblis’in Kötülük Problemi’ne Dair Felsefî Argümanları ve Şehristânî’nin ‘Bilinemezlik’ Teodisesi”. *Milel ve Nihal* 5/1 (01 Ocak 2008), 63-91.

- Tuncer, Mustafa. *Kur'an'da Cin ve Şeytan*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Turhan, Kasım. *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.
- Yalçın, Ebubekir - Arslan, Hulusi. “Ebu’l Muin en-Nesefi’de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2019), 35-55.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 4. Basım, 2023.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Şer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/539-542. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. ed. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Yüzgüller, Serap. “Orta Çağ’dan Rönesans’a İsa’nın Sınanması Betimlerinde Şeytan’ın Temsili”. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 1/21 (2020), 165-180.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *El-Keşşâf'An Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl Keşşâf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 70, 1. Basım, 2016.